

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Історичний факультет
Кафедра історії України, археології та спеціальних
галузей історичних наук

валіфікаційна робота

**Науково-педагогічна діяльність історика
І.Г.Шульги: становлення, основні напрями та внесок у
розвиток історичної науки
Спеціальність 014 Середня освіта
Освітня програма Середня освіта(Історія)**

Здобувача вищої освіти освітньо-
кваліфікаційного рівня «магістр»
БОДРУХ Ірини Василівни

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
кандидат історичних наук, доцент
ЯТИЩУК Оксана Василівна

РЕЦЕНЗЕНТ:
кандидат історичних наук, доцент
Прийдун Степан Васильович

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ I. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження ...	6
Розділ II. Формування та розвиток науково-педагогічної діяльності І. Г. Шульги в Ужгородський період (1948–1972 рр.).....	16
2.1. Процес формування наукових і історичних уявлень ученого.....	16
2.2. Основні напрями наукової та освітньої роботи І. Г. Шульги в Ужгородському університеті у 1948–1972 роках.....	26
Розділ III. Внесок професора І. Г. Шульги в розвиток історичної науки й освіти під час роботи у Вінницькому університеті (1972–1993 рр.).....	40
3.1. Науково-дослідницька діяльність І. Г. Шульги в контексті розвитку подільського краєзнавства.....	40
3.2. Висвітлення теми Голодомору 1932–1933 рр. у працях дослідника.....	46
3.3. Використання праць І.Г.Шульги на уроках історії.....	61
Висновки.....	66
Список використаних джерел та літератури.....	69

Вступ

Вивчення науково-педагогічної спадщини провідних українських істориків є важливою складовою осмислення розвитку історичної науки та освіти в Україні у ХХ – на початку ХХІ століття. Однією з помітних постатей у цьому процесі є Ілля Григорович Шульга – учений, педагог і дослідник, який поєднав активну наукову діяльність із багаторічною викладацькою практикою в Ужгородському та Вінницькому університетах.

Актуальність теми зумовлена необхідністю комплексного аналізу життєвого та творчого шляху І. Г. Шульги як представника покоління істориків, що формувалися в умовах радянської наукової системи, але зуміли закласти підвалини для подальшого розвитку української історіографії та регіональних досліджень. Його праці з історії України, краєзнавства, історіографії та методики викладання історії мають значну наукову й освітню цінність.

Системне вивчення наукової спадщини І. Г. Шульги сприятиме глибшому розумінню еволюції історичної науки, розвитку педагогічних підходів у підготовці істориків, а також осмисленню внеску українських учених у збереження національної історичної пам'яті.

Професор І. Г. Шульга зробив значний внесок у вивчення соціально-економічного розвитку України наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття. Він визначив і детально описав головні етапи соціальної боротьби на Закарпатті в останній період феодалізму. Учений розробив нові методи та способи їх практичного застосування у дослідженні соціально-економічних і культурних зв'язків між різними регіонами України та такими країнами, як Росія, Угорщина й Молдова. Крім того, він зробив вагомий внесок у вивчення документальних джерел, що стосуються історії Поділля періоду пізнього середньовіччя, а також дослідження голодоморів 1921–1922, 1932–1933 та 1946–1947 років в Україні.

Отже, дослідження науково-педагогічної діяльності Іллі Григоровича Шульги є своєчасним і важливим як для історіографії, так і для сучасної педагогічної практики у сфері історичної освіти.

Об'єктом вивчення стала науково-педагогічна діяльність Іллі Гавриловича Шульги як представника української історичної науки другої половини ХХ століття.

Предмет дослідження: зміст, форми, методи й результати наукової та педагогічної діяльності І. Г. Шульги, його наукові здобутки, педагогічна методика та вплив на розвиток історичної освіти в Україні.

Мета дослідження: визначити зміст, особливості та значення науково-педагогічної діяльності Іллі Гавриловича Шульги, з'ясувати основні напрями його наукових пошуків і педагогічної роботи, а також оцінити внесок ученого у розвиток української історичної науки та історичної освіти в Ужгородському й Вінницькому університетах.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати історіографічну базу та джерела, що висвітлюють життєвий і творчий шлях І. Г. Шульги.
2. Визначити етапи становлення І. Г. Шульги як науковця та педагога.
3. Охарактеризувати основні напрями його наукових досліджень та їх місце в українській історичній науці.
4. Розкрити специфіку педагогічної діяльності І. Г. Шульги в Ужгородському та Вінницькому університетах.
5. Проаналізувати його внесок у розвиток історичної освіти та підготовку фахівців-істориків.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 3 серпня 1921 р. до 9 грудня 1993 р. – час життя та наукової діяльності професора І. Г. Шульги. У межах цього відрізка доцільно виокремити три основні періоди:

- Перший період (1921–1954 рр.) охоплює час від народження І. Г. Шульги до завершення ним аспірантури в Інституті історії АН УРСР (тепер – Інститут історії України НАН України).

- Другий період (1954–1972 рр.) охоплює етап від початку наукової діяльності І. Г. Шульги в Ужгородському державному університеті (Ужгородський національний університет) до його переїзду до Вінниці.

- Третій період (1972–1993 рр.) охоплює час від початку наукової діяльності І. Г. Шульги у Вінницькому державному педагогічному інституті ім. М. Островського (тепер – Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського) до його останніх днів життя.

Наукова новизна роботи полягає у всебічному комплексному аналізі науково-педагогічної діяльності професора І. Г. Шульги як одного з представників української історичної науки другої половини ХХ ст. Уперше здійснено спробу цілісного відтворення життєвого та творчого шляху вченого на основі залучення широкого кола архівних джерел, неопублікованих матеріалів, спогадів сучасників і наукової спадщини дослідника.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання матеріалів дослідження для подальшого вивчення історії розвитку української історичної науки та освіти другої половини ХХ ст., а також для популяризації наукової спадщини професора І. Г. Шульги.

Структура магістерської роботи вибудована за хронологічно-проблемним принципом і зумовлена поставленими метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на параграфи, висновків, списку використаних джерел і літератури (207 найменувань), а також додатків.

Розділ I. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження

Проблематика наукової та педагогічної діяльності професора Іллі Гавриловича Шульги досі не стала предметом окремого історіографічного дослідження, хоча його наукова спадщина частково розглядалась у низці публікацій.

Інтерес до праць Іллі Гавриловича Шульги зумовлений тим, що, по-перше, він ґрунтовно опрацював джерела з соціально-економічної історії Закарпаття наприкінці епохи феодалізму і на їх основі створив фундаментальні дослідження. На відміну від робіт представників радянської історіографії, які працювали з більш сучасними періодами, проблематика наукових праць Шульги не вимагала постійного звернення до класиків марксизму-ленінізму, тому його дослідження були менш піддані ідеологічним впливам. По-друге, значну увагу привертає обширна джерельна база робіт історика. Дослідження І. Г. Шульги базувалися на матеріалах архівів не лише України, а й Румунії, Словаччини, Чехії та Молдови. Портрет, І. Г. Шульга був одним із перших дослідників, які розпочали вивчення проблеми голодоморів радянського періоду в Україні, використовуючи при цьому значний фактичний матеріал. Враховуючи зазначені чинники, сучасному досліднику відкривається можливість застосування праць вченого для більш ґрунтовного вивчення соціально-економічної історії України.

Публікації, присвячені життю, діяльності та науковій спадщині І. Г. Шульги, можна поділити на такі категорії:

1. Рецензії на окремі праці І. Г. Шульги, а також на твори, створені ним самостійно, у співавторстві або в складі авторського колективу.

2. Профільні статті, присвячені вченому, а також матеріали в енциклопедичних виданнях.

3. Матеріали, що висвітлюють діяльність наукових установ, де працював Ілля Гаврилович Шульга, які частково містять інформацію про його участь і співпрацю в цих закладах.

Ще на початку своєї наукової діяльності І. Г. Шульга здобув помітну увагу вітчизняних дослідників завдяки дослідженням соціально-економічного розвитку Закарпаття в кінці XVIII – на початку XIX століття. Існує широкий спектр рецензій, у яких у тій чи іншій мірі аналізувався та висвітлювався науковий доробок вченого.

У 1963 році відомі дослідники історії України В. А. Дядиченко та І. М. Шекера підготували ґрунтовну рецензію на монографію І. Г. Шульги «Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст.», в якій детально проаналізували його погляди на розвиток поміщицького господарства, становище селянства, а також міста і торгівлю Закарпаття. Вони підкреслили важливість цього дослідження для вивчення соціокультурних зв'язків між різними регіонами України. Водночас автори рецензії висловили й певні критичні зауваження [28].

В Ужгородському державному університеті на зазначену монографію була написана рецензія, авторами якої стали М. М. Лелекач і В. І. Ілько. У своїй рецензії науковці підкреслили значущість дослідження І. Г. Шульги для вивчення історії Закарпаття періоду пізнього феодалізму [39].

Вагомий інтерес серед істориків, які досліджували соціально-економічний розвиток України доби становлення капіталістичних відносин, викликала монографія І. Г. Шульги «Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст.», опублікована у 1965 році. Ця монографія стала першим узагальнюючим дослідженням, присвяченим проблемам соціально-економічного розвитку Закарпаття. Дослідження ґрунтувалося на глибокому аналізі історичних джерел і на опрацюванні аналогічних праць попередників І. Г. Шульги. Монографія стала предметом розгорнутих рецензій, підготовлених І. О. Гуржієм, В. І. Легким, І. Гранчаком та Я. Штенбергом. Зокрема, І. О. Гуржій наголосив на значущості того, що І. Г. Шульга ґрунтовно розкрив комплекс питань, пов'язаних із розвитком сільського господарства, промисловості та торгівлі на Закарпатті. Особливу цінність рецензії І. О. Гуржія становить те,

що в ній автор висловив і обґрунтував власне бачення окремих питань, порушених І. Г. Шульгою. Наголошено на значущості внеску вченого у вивчення процесу занепаду феодально-кріпосницької системи на Закарпатті. Сам І. О. Гуржій у своїй рецензії поставив під сумнів твердження І. Г. Шульги щодо існування вільнонайманих робітників на Закарпатті наприкінці феодальної доби, аргументуючи це тим, що позбавлені землі кріпосні селяни, які працювали на промислових підприємствах, отримували від поміщиків лише певну натуральну або грошову винагороду [24]. Рецензія І. Гранчака та Я. Штенберга під назвою «Важливе дослідження» відзначає наукову новизну поглядів І. Г. Шульги щодо розвитку товарно-грошових відносин і міст на Закарпатті наприкінці XVIII століття, а також підкреслює значущість публікації монографії для розвитку історичної науки в Закарпатській Україні [23].

У період з 1971 по 1974 роки в низці вітчизняних та зарубіжних періодичних видань з'явилися рецензії на історичну повість І. Г. Шульги «Брате мій» (1971). Найбільш вагомими серед них є статті Р. Довгенька, А. Ковача, Ю. Кудраша та М. Сиротюка. Рецензія Р. Довгенька на «Брате мій», окрім загальної позитивної оцінки історичної повісті, відзначає І. Г. Шульгу як багатогранну і різнобічну особистість [26]. На цю роботу І. Г. Шульги публікуються рецензії й за кордоном. Важливою є рецензія А. Ковача «У вінок слави опришків» [37] та рецензія Ю. Кудраша «Література» [38], в яких твору радянського вченого надається висока позитивна оцінка. У рецензії П. Лісового зазначається, що І. Г. Шульга активно використовував фактичний матеріал, зокрема архівні джерела, при написанні історичної повісті «Брате мій» [40].

Слід також звернути увагу на рецензії до книги «Усім нашим життям», опублікованої у 1980 році, яка має не стільки науковий, скільки публіцистичний характер, проте дозволяє розкрити різноманітність інтересів професора І. Г. Шульги. Рецензії на цю книгу опублікували А. Непийвода [42], М. Фідчунова [48] та В. Чернець [51].

Про високий авторитет І. Г. Шульги серед істориків, що досліджують соціально-економічну історію України кінця пізнього середньовіччя, а також про його значний внесок у вивчення феодальних відносин свідчить інформація, наведена в книзі «Історіографія історії Української РСР» (1986). У книзі, спираючись на праці І. Г. Шульги та інших дослідників, зроблено висновок про те, що в спостерігалися на Правобережній Україні, у Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті, де до того ж вона посилювалася через національний гніт [35]. У цьому ж виданні міститься схвальна оцінка колективних монографій, до створення яких І. Г. Шульга безпосередньо долучався. Зокрема, «Історії селянства УРСР» (1967) було надано оцінку як праці, що посідає особливе місце у вивченні ключових аспектів капіталістичного розвитку економіки, становища трудящих та революційно-визвольної боротьби на другій половині XVII – на початку XVIII століття найбільш жорсткі форми феодальної експлуатації західноукраїнських земель. Монографія «Торжество історичної справедливості», опублікована у 1968 році, була охарактеризована як праця, що зробила вагомий внесок у дослідження ключових етапів розвитку західноукраїнських земель – невід’ємної частини України [35, с.175].

Єдиною систематизованою науковою працею, присвяченою життю, діяльності та науковій спадщині І. Г. Шульги, є «Бібліографічний покажчик», який був підготовлений Вінницьким державним педагогічним інститутом ім. М. Островського, універсальною науковою бібліотекою ім. К. А. Тімірязєва Вінницької області, Вінницькою організацією любителів книги УРСР та науковою бібліотекою Ужгородського національного університету. Видання побачило світ у 1991 році [33].

У вступі до покажчика коротко подано інформацію про наукову, педагогічну та громадську діяльність І. Г. Шульги. Окреслено основні етапи його творчого шляху та подано стислий аналіз змісту наукових праць.

У «Бібліографічному покажчику» також подано розділ під назвою «Література про І. Г. Шульгу», який містить дев’ять найменувань. Однак

лише дві-три короткі статті можна віднести до тих, що висвітлюють життя та науково-громадську діяльність ученого. Решта матеріалів переважно містить інформацію про нагороди І. Г. Шульги, а також окремі згадки про нього в контексті опису наукових установ, в яких він мав можливість працювати.

Наукова спадщина історика викликала інтерес не лише серед українських дослідників. Визнаючи наукові заслуги І. Г. Шульги, відомий україніст В. Бойчук у Франції розробив проєкт книги, присвяченої його життю та діяльності [13].

Короткі відомості про біографію І. Г. Шульги та основні напрями його наукових досліджень подано у довіднику «Учені вузів Української РСР» [72], та у четвертому томі «Радянської енциклопедії історії України».

Починаючи з кінця 1980-х – початку 1990-х років ХХ століття, коли зріс інтерес до історії загалом і до історіографії зокрема, помітно активізувалося дослідження наукової спадщини І. Г. Шульги. Було розглянуто та проаналізовано окремі аспекти його наукової роботи.

Вагомий внесок у дослідження наукової спадщини І. Г. Шульги зробили історики Ужгородського національного університету. Зокрема, В. Задорожній, М. Вегеш та М. Олашин підготували біографічну статтю «Ілля Шульга», присвячену І. Г. Шульзі. У цьому дослідженні головну увагу зосереджено на науковій спадщині вченого, зокрема на періоді діяльності І. Г. Шульги в Ужгородському університеті. Науковці підкресливали, що ужгородський період життя І. Г. Шульги мав особливе значення, адже саме в цей час він створив більшість своїх фундаментальних праць і захистив докторську дисертацію на тему «Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатській Україні в період розкладу і кризи феодално-кріпосного ладу (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.)» [31].

У 1988 році співробітники Ужгородського університету, які працювали разом з І. Г. Шульгою, видали історичний нарис під назвою «Вчитель і учень», присвячений самому І. Г. Шульзі та його учневі В. Є.

Задорожньому. Цей нарис має значну цінність для вивчення педагогічної діяльності І. Г. Шульги [19].

Найдетальніший аналіз наукової спадщини І. Г. Шульги провів його учень, а нині професор Черкаського державного технологічного університету, доктор історичних наук М. І. Бушина. Дослідник опублікував низку матеріалів, присвячених ученому. Зокрема, у книзі «Черкаський край в особах 1941–2001. Лисянщина» подано біографічні відомості про І. Г. Шульгу, а також стислий огляд його наукової та педагогічної діяльності [18]. У 2002 році М. І. Бушина опублікував статтю «Ілля Гаврилович Шульга – людина, вчений, краєзнавець» [17]. Автор статті зосередив увагу на тому, як змінювалися погляди І. Г. Шульги на соціально-економічну історію України під впливом суспільно-політичних обставин. М. І. Бушина запропонував власну періодизацію життя та наукової діяльності вченого, охарактеризував його як особистість, дослідника й організатора, а також підкреслив значення внеску історика у формування наукового покоління України.

Вступна стаття В. Задворного до книги «Гірка правда» (1997) містить чималий обсяг інформації про І. Г. Шульгу як дослідника голодоморів в Україні. У ній подано відомості не лише про його праці з соціально-економічної історії України, але й насамперед про його внесок у вивчення голодоморів початку ХХ століття. Також у статті згадуються юнацькі роки вченого та період його навчання у Львівському університеті [29].

Вартісні відомості про І. Г. Шульгу подано у статті С. Л. Калитка «Наукова спадщина І. Г. Шульги в царині Поділлязнавства» (1998). Колишній учень Іллі Гавриловича Шульги, С. Огневюк, у статті «Подільське селянство в 1920–1932 рр.» (1998) розповів про діяльність І. Г. Шульги в останні роки його життя та підкреслив важливу роль, яку відіграла в житті вченого його дружина – Ядвіга Денисівна Шульга.

Вдалу спробу не лише окреслити роль Іллі Гавриловича Шульги як науковця, але й визначити умови його формування як історика, та виокремити загальні риси його творчості, здійснено в публікаціях,

присвячених ювілею вченого. На честь 50-річчя з дня народження Іллі Гавриловича у журналі «Закарпатська правда» було опубліковано нарис «З минулого беремо вогонь» та статтю «Професор – комуніст», присвячені цьому вченому.

У нарисі П. В. Часто «З минулого беремо вогонь» акцент зроблено на науковій діяльності І. Г. Шульги в Ужгородському національному університеті, водночас значну увагу приділено його громадській та партійній роботі [50]. Стаття «Професор – комуніст», написана М. Трояном, досліджує та об'єктивно висвітлює біографію історика, водночас підкреслюючи значущість його наукових здобутків. Автор зазначав, що, окрім науково-дослідної роботи, професор активно займався навчально-виховною та громадсько-політичною діяльністю [47].

Значний внесок І. Г. Шульги в історичну науку та педагогічну діяльність відзначено численними нагородами, зокрема орденом «Знак пошани» та почесним званням «Заслужений працівник вищої школи Української РСР». Ці відзнаки свідчать про високу оцінку його наукової та викладацької роботи, а також про вплив на розвиток вищої освіти в Україні. Про нагородження І. Г. Шульги, члена обласної організації Всесоюзного товариства «Знання», грамотами та дипломами за значний внесок в історичну науку, повідомляється у статті М. Буловацького та В. Довбенко «Нагороди невтомним» [15]. У 1967 році І. Г. Шульгу було нагороджено орденом «Знак Пошани», що свідчить про визнання його значного внеску в історичну науку та педагогічну діяльність. Цю подію висвітлила газета «Закарпатська правда» [21]. У 1981 році І. Г. Шульзі присвоєно почесне звання «Заслужений працівник вищої школи Української РСР», що підкреслює його вагомий внесок у розвиток вищої освіти в Україні. Інформацію про це опублікувала газета «Вінницька правда» [44].

Велику кількість публікацій присвячено діяльності Ілля Гаврилович Шульга у різних наукових установах – однак ці матеріали хоч і численні за кількістю, проте не завжди глибоко розкривають суть його роботи. У виданні

«Науково-дослідна робота викладачів історичного факультету Ужгородського університету» подано відомості про науково-дослідну діяльність І. Г. Шульги та наведено короткий бібліографічний перелік його праць. Відомості про наукові здобутки професора в Ужгородському університеті наведено також у «Довіднику Ужгородського державного університету» [27].

Отже, аналізуючи наявні у літературі матеріали про Іллю Гавриловича Шульгу, варто звернути увагу на кілька характерних особливостей, що притаманні йому як особистості.

По-перше, у всіх згаданих публікаціях подано здебільшого фрагментарний та вибірковий огляд лише найвідоміших праць І. Г. Шульги, тоді як його неопубліковані роботи залишилися поза увагою дослідників.

По-друге, в історіографічних дослідженнях не простежується взаємозв'язок між авторською концепцією історії українського народу та специфічними умовами історіографічної ситуації, що склалася в Україні у 50–70-х та 80–90-х роках ХХ століття.

По-третє, у наявних працях недостатньо розкрито наукову й педагогічну діяльність, а також життєвий шлях І. Г. Шульги. Більшість наявних досліджень були підготовлені без залучення повного комплексу документальних джерел і ґрунтувалися лише на окремих, вибраних працях ученого.

Отже, основною метою нашого дослідження є прагнення об'єктивно оцінити наукову діяльність І. Шульги як історика України та окреслити значення його наукової спадщини в контексті розвитку вітчизняної історіографії.

Враховуючи історіографічний характер дослідження, його мету та поставлені завдання, теоретико-методологічну основу роботи становлять конкретно-історичний, системний, соціокультурний і комплексний підходи. Завдяки їм стало можливим всебічно охарактеризувати наукову й

педагогічну діяльність І. Г. Шульги та здійснити класифікацію його історичної спадщини.

Конкретно-історичний підхід, використаний у дослідженні, полягає у вивченні змін у поглядах професора І. Г. Шульги як історика з урахуванням суспільно-політичної ситуації в країні, а також у відстеженні трансформації тематики його наукових робіт у контексті розвитку історичної науки спочатку в СРСР, а згодом – в незалежній Україні.

Системний підхід дозволив дослідити широкий спектр питань соціально-економічної історії України, якими займався І. Г. Шульга у кількох напрямках. Ці напрями сформували окремі розділи соціально-економічної історії України кінця XVIII – початку XIX століття, а також середини XX століття. Застосування системного підходу стало можливим завдяки відбору з великого обсягу історичних джерел найважливіших праць вченого.

Комплексний підхід у розв'язанні досліджуваної проблеми полягав у тому, що окрім аналізу історичних праць І. Г. Шульги, було залучено також роботи інших українських і зарубіжних вчених, які досліджували соціально-економічну історію України в зазначені хронологічні періоди. У межах цього підходу, окрім наукових праць, були задіяні документи з особового архіву І.Г. Шульги, що зберігаються у Державному архіві Вінницької області, а також матеріали з періодичних видань, публіцистичні та художні твори вченого, які надали цінну інформацію про його життя, наукову і педагогічну діяльність.

Як складову частину теоретико-методологічної бази дослідження застосовано соціокультурний підхід, що включає аналіз взаємодії соціальних і культурних факторів у формуванні особистості І. Шульги. Встановлено, що ключовими чинниками, які вплинули на формування наукового світогляду І.Г. Шульги, були загальна суспільно-політична обстановка в країні, державна політика щодо історичної науки та окремих її аспектів, а також знайомство з працями істориків Львівської школи, зокрема І. Крип'якевича та М. Кордуби.

Всі складові історичного дослідження базуються на ключових принципах науковості, історизму, об'єктивності, всебічності та плюралізму.

Принцип науковості вимагає уникати простого опису, суто фактографічного викладу та ідеологічної упередженості.

Принцип історизму, який є невід'ємною складовою історичного дослідження, передбачає всебічний аналіз явищ у контексті подій того часу, коли вони мали місце. Цей принцип спрямовує дослідника на глибоке вивчення життя, формування історичних поглядів, громадської діяльності та наукової спадщини доктора історичних наук, професора І. Г. Шульги.

Принцип об'єктивності включає не лише відсутність упередженості, а й незалежність оцінок від впливу суспільно-політичних уподобань. Цей принцип передбачає об'єктивність і всебічність дослідження, що має бути дотримана на всіх етапах пізнавального процесу – від пошуку, відбору і аналізу джерел і літератури до їх відтворення. Відповідно до нього, у дослідженні особлива увага була звернена на ті сторони наукової та педагогічної діяльності І.Г. Шульги, які раніше залишалися недостатньо висвітленими.

У якості методологічної основи дослідження були використані конкретно-історичний, комплексний та системний підходи, а також принципи науковості, історизму й об'єктивності. Для забезпечення репрезентативності дослідження та розв'язання поставлених завдань були використані загальнонаукові, міждисциплінарні та загальноісторичні методи. Автор також спробував визначити найбільш ефективні підходи для проведення історіографічного аналізу робіт І.Г. Шульги.

Розділ II. Формування та розвиток науково-педагогічної діяльності

I. Г. Шульги в Ужгородський період (1948–1972 рр.)

2.1. Процес формування наукових і історичних уявлень ученого

Ілля Гаврилович Шульга – один із найвидатніших дослідників соціально-економічної історії України кінця XVIII – початку XIX століття та новітнього періоду. Попри складні й суперечливі умови своєї доби, він здобув заслужене визнання як серед сучасників, так і серед наступних поколінь. Відомий український історик, професор М.І. Бушин, характеризує наукову діяльність І.Г. Шульги, зазначив, що той був одним із провідних дослідників історії Закарпаття. Учений глибоко висвітлює події визвольної боротьби закарпатських селян XVIII століття, а також детально простежив складний процес становлення промисловості та розвитку товарно-грошових відносин у цьому регіоні України [16, с.7].

Досягнення Іллі Гавриловича Шульги в галузі історичних наук отримали високу оцінку не лише серед науковців і громадськості, а й на державному рівні. Учений був удостоєний звання Заслуженого працівника вищої школи Української РСР, нагороджений орденом «Знак Пошани» та посмертно став лауреатом Державної премії імені Тараса Шевченка.

Протягом усього життя історик був тісно пов'язаний з українською державою та її непростю, часом суперечливою історією, у своїх працях відображаючи як здобутки, так і трагічні сторони епохи, у якій жив.

Життєвий і науковий шлях І.Г. Шульги, який охоплює 50–90-ті роки XX століття, умовно поділяється на три основні етапи:

I. 1921–1954 роки – це період дитинства та юності І.Г. Шульги, здобуття ним освіти й фаху, початку педагогічної діяльності. Саме в цей час він зробив перші кроки в науково-історичній роботі, окреслив коло своїх наукових інтересів і сформував власний науковий світогляд.

II. 1954–1972 роки – це період активної наукової та викладацької діяльності І.Г. Шульги в Ужгородському державному університеті. У цей час він поглиблює свої наукові інтереси у сфері вивчення історії України,

публікує перші праці, присвячені соціально-економічному розвитку Закарпаття кінця XVIII – першої половини XIX століття, досліджує історію соціальних рухів регіону початку нового часу, а також працює над питаннями соціально-економічних і культурних зв'язків Закарпаття з іншими українськими територіями та зарубіжними країнами.

III. 1972–1993 роки – період діяльності І.Г. Шульги у Вінницькому державному педагогічному інституті імені М. Островського. У цей час він продовжує дослідження з історії Закарпаття, а також активно займається вивченням соціально-економічного розвитку Поділля та Волині наприкінці XVIII – на початку XIX століття. Окрему увагу приділяє темі голодоморів початку XX століття в Україні. Паралельно бере активну участь у громадському житті вінницької громади. Це і діяльність краєзнавчого товариства «Поділля», «Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка» та Вінницької обласної організації Товариства книголюбів.

Оскільки питання формування І.Г. Шульги як історика України ще недостатньо вивчене, доцільно звернутися до його наукової біографії. Саме вона дає змогу простежити, як зароджувалися та розвивалися його світоглядні позиції й наукові інтереси.

Ілля Гаврилович Шульга з'явився на світ 3 серпня 1921 року в селі Верещаки Лисянського району Черкаської області в родині селян. Його батьки, Гаврило Устимович та Марта Панасівна, все життя трудилися в місцевому колгоспі «Наша спілка».

У Державному архіві Вінницької області є декілька варіантів автобіографії І.Г. Шульги, які він додавав до своїх особових справ. Завдяки цим документам можна дізнатися певні подробиці про його дитинство та юність. І.Г. Шульга вказував, що його батьки мали соціальний статус «селяни», при цьому в сільських книгах вони вважалися бідняками. У графі про основне заняття після Великої Жовтневої соціалістичної революції він зазначав, що вони були колгоспниками з 1922 року [5]. У сім'ї, крім Іллі

Гавриловича, було ще троє дітей: брат, народжений у 1923 році, та сестри, які народилися у 1926 і 1929 роках [5].

Дитинство в українському селі 1920–1930-х років було складним. З раннього віку майбутній вчений звик до важкої праці, бідності та пошуків складних життєвих шляхів.

Найкращі роки дитинства І.Г. Шульги припали на кінець 1920-х – початок 1930-х років ХХ століття, що збіглися з надзвичайно важким періодом в історії України – роками голодомору. Про ці трагічні події, що були частиною не лише історії, а й його власного життя, І.Г. Шульга пізніше розповів у своїх спогадах. Ці спогади Л. Коваленко та В. Маняк використали у народній книзі-меморіалі «33 голод». З цих спогадів стає відомо, що в 1933 році І.Г. Шульга вижив завдяки тому, що його батько працював трактористом у місцевому колгоспі і отримував пайок. Мати ділила цей пайок навпіл: половину віддавала батькові, а решту – чотирьом дітям, при цьому сама харчувалася тим, що залишалося. Коли батька відправляли працювати в сусідні села, основним джерелом їжі ставало товчена гречана полова, сухе листя та гичка [46, с. 295]. Особливо важкими були весняні місяці і перша половина червня 1933 року, згадує професор. У його рідному селі Верещаки тоді нараховувалося близько 500-550 дворів. Близько 300 людей загинули від голодної смерті. «Доводилося дерти гнізда сорок, їсти яйця, смоктати корову», – згадував Ілля Гаврилович через багато років. – «Голод зробив мене інвалідом. Влітку 1933 року я захворів на кістковий туберкульоз і лише дивом вижив» [74, с. 112].

Голодомор, який І.Г. Шульга пережив у дитинстві, мав великий вплив на все його подальше життя. Окрім моральних і фізичних випробувань, що супроводжували його протягом усього життя, ці події стали ключовими у виборі тематики його наукових досліджень у кінці 1980-х – на початку 1990-х років.

До 1940 року Ілля Гаврилович Шульга перебував на утриманні батьків. Не дивлячись на всі труднощі, йому вдалося здобути неповну середню освіту

в Почапинській семирічці Лисянського району Черкаської області. Після успішного завершення навчання в школі, отримавши оцінки переважно «четвірки» та «п'ятірки», він вступив на ветеринарне відділення до Черкаського сільськогосподарського технікуму. Під час навчання Ілля Шульга зацікавився художньою літературою та відвідував лекції з історії, які переважно читали викладачі Київського університету [74, с.112]. У 1940 році І.Г. Шульга відмінно закінчив технікум і здобув спеціальність зоотехніка.

Після завершення технікуму, у вісімнадцятирічному віці, І.Г. Шульга опинився перед необхідністю обрати свій життєвий шлях. Спочатку він працював за фахом у Колківському районному земельному відділі Волинської області, а згодом, після вступу до лав Комуністичної партії у квітні 1941 року, обійняв посаду секретаря Колківського райкому комсомолу [47]. Отже, на початку свого життєвого шляху І.Г. Шульга обрав професію зоотехніка й працював у сфері сільського господарства. Відповідно до вимог тогочасного суспільства він вступив до лав Комуністичної партії. Водночас ще під час навчання в Черкаському сільськогосподарському технікумі в нього пробудився інтерес до історії.

Перебуваючи на посаді секретаря Колківського райкому комсомолу, І.Г. Шульга дізнався про початок Великої Вітчизняної війни. На її початку з працівників районних установ Волинської області було сформовано знищувальний батальйон, до складу якого входив і Ілля Гаврилович. Проте через стан здоров'я його зняли з військового обліку та евакуювали до Дніпропетровської області.

У особовому фонді І.Г. Шульги, що зберігається в Державному архіві Вінницької області, міститься документ, який засвідчує його звільнення від військової служби. Свідоцтво було видане під час навчання І.Г. Шульги у Чернівецькому університеті на підставі рішення Черкаського міського військкомату. Раніші дані про його хворобу не збереглися, однак сумнівів у її наявності немає, адже перенесений у дитинстві кістковий туберкульоз призвів до паралічу лівої руки майбутнього науковця, що унеможливило для

нього проходження військової служби. Згідно зі свідоцтвом від 29 грудня 1944 року № 629, виданим Чернівецьким міським військкоматом, І.Г. Шульга, уродженець села Верещаки Лисянського району Київської області, за результатами медичного огляду, проведеного 27 грудня 1944 року комісією при Черкаському міському військкоматі, був визнаний непридатним до проходження військової служби. Його зняли з військового обліку відповідно до пункту „Г”, статті „49” розкладу хвороб згідно з наказом НКО СРСР № 3 від 1942 року, і повторному огляду він не підлягав [3]. Таким чином, І.Г. Шульга не брав участі у Великій Вітчизняній війні.

Після евакуації до Дніпропетровської області І.Г. Шульга працював у сільськогосподарській галузі – у Криворізькому зернорадгоспі. У липні–серпні 1941 року він також брав участь в евакуації Криворізького міського комітету ЛКСМ до Киргизької РСР [1].

В одній зі своїх автобіографій І.Г. Шульга зазначає, що під час Великої Вітчизняної війни проживав у Киргизькій РСР. Спочатку він обіймав посаду завідувача Чондалінського зооветеринарного технікуму, а з вересня 1941 року до жовтня 1943-го працював у колгоспі «Красний мілентан» на різних посадах [2]. Робота була важкою і відповідальною, тривала по 15-20 годин на добу – І.Г. Шульга працював лікарем комісії, яка цілодобово приймала худобу на перевалочному пункті, а продукцію відправляли на фронт [16, с.7]. Його батько, мати, дві сестри та брат залишалися на тимчасово окупованій німцями території і постійно працювали у сільському господарстві [5].

У 1943 році І.Г. Шульга розпочав навчання на першому курсі історико-філологічного факультету Ростовського державного університету, який тоді перебував в евакуації в місті Ош Киргизької РСР. Оскільки І.Г. Шульга показав високі успіхи у навчанні та отримав диплом з відзнакою за середню спеціальну освіту, він мав можливість вступити до університету без іспитів, пройшовши лише співбесіду з ректором. Хоча ректор намагався переконати його обрати біологічний факультет, Ілля Гаврилович наполягав на вступі саме до історичного факультету [74].

У 1944–1945 навчальному році, одразу після визволення України від німецької окупації, Ілля Шульга був переведений на другий курс історичного факультету Чернівецького державного університету. Згодом він продовжив навчання на історичному факультеті Львівського державного університету імені Івана Франка.

Період навчання у Львівському університеті став визначальним для становлення світогляду І.Г. Шульги та формування його наукових інтересів.

У кінці 1940-х – на початку 1950-х років на історичному факультеті Львівського університету викладали видатні вчені – Іван Крип'якевич, Мирон Кордуба та Іван Білякевич. У цей час в університеті вже сформувалися міцні традиції дослідження аграрної історії України та джерелознавства, започатковані як польськими, так і українськими науковцями. І.Г. Шульга з особливою повагою згадував серед них професорів І. Крип'якевича та М. Кордубу [36, с. 48].

І.Г. Шульзі випала нагода навчатися в середовищі, сповненому творчості та національної свідомості, що панувала серед професорів і викладачів цього навчального закладу. Проте наприкінці Другої світової війни на викладачів Львівського університету почав чинитися ідеологічний тиск. Перші доноси датуються груднем 1945 року. Саме партійний діяч С. Ковальов уперше висловив ідею переслідування, зазначивши, що «брак критики буржуазно-націоналістичних поглядів Грушевського призводить до того, що деякі викладачі Львівського університету й досі читають лекції з історії України в дусі Грушевського, дотримуються його концепції та відкрито захищають його погляди» [25, с. 97].

У Львівському університеті Ілля Гаврилович Шульга швидко знайшов коло однодумців. Його друзями стали Ярослав Кісь і Михайло Троян – науковці, які згодом здобули широку відомість. «Їхня дружба, жартували однокурсники, була цілком закономірною з історичної точки зору. Сам Іван Петрович Крип'якевич так зазначав» [50]. Згодом усі вони стали науковцями й продовжили досліджувати ті питання, що зацікавили їх ще під час навчання

у Львівському університеті. Варто підкреслити, що дружба та наукова співпраця І. Г. Шульги з Я. Кісем і М. Трояном не завершилися після закінчення університету, а збереглася протягом усього їхнього життя. Так, Ярослав Павлович Кісь, уже обіймаючи посаду професора Львівського університету, часто приїжджав до Ужгородського університету на історичний факультет, де працював Ілля Гаврилович [34]. Крім того, він виступив науковим опонентом першого аспіранта І. Г. Шульги – В. Задорожнього [45, с. 34].

Професор Іван Петрович Крип'якевич (у майбутньому академік і директор Інституту суспільних наук АН УРСР) передбачав Іллі Гавриловичу успішну наукову кар'єру. Він говорив, що якщо Шульга збереже рівень, на якому була виконана його студентська робота про фастівського полковника Семена Палія, і продовжить розвиватися в тому ж напрямі, то він, Крип'якевич, упевнено може сказати, що має справу з майбутнім професором [50]. Пророцтво справдилося, хоча й через певний час.

Студенти вважали великою удачею можливість навчатися у такого видатного вченого, як І. П. Крип'якевич. А сам професор, у свою чергу, вважав ще більшим щастям мати таких учнів, бачачи прояв благородства в тому, що «селянські діти прийшли пізнавати минуле своїх країв, і ще вище благородство – у їхній дружбі, у якій уособлювалася Україна, воз'єднана й по-справжньому вільна» [50]. Про те, наскільки студентські роки вплинули на подальшу наукову діяльність І. Г. Шульги, свідчить і той факт, що наприкінці свого життя він написав статтю, присвячену своєму наставникові – «І. П. Крип'якевич – педагог», у якій дав характеристику наукової та педагогічної діяльності вченого [57].

Лекції професора Мирона Кордуби захоплювали Іллю Гавриловича не лише глибиною історичних знань, а й вмінням тримати увагу аудиторії, бездоганною пунктуальністю та елегантністю. Мирон Кордуба часто підкреслював, що справжню історію можна пізнати лише через роботу в архівах та бібліотеках. Під час студентських років Ілля Гаврилович Шульга

звернувся на консультацію до професора М. Кордуби. Професор уважно його вислухав і поцікавився, чи володіє він латинською, німецькою або польською мовами. На що Ілля Гаврилович чесно відповів, що не знає жодної з них. Професор похитав головою й заявив, що дорога у велику науку для нього закрита. Проте це не зупинило майбутнього вченого: він почав старанно вивчати іноземні мови, якими були написані архівні джерела. Знання латини, польської та німецької було необхідним для дослідження історії Західноукраїнських земель XVIII–XIX ст., адже значна частина архівних документів того часу була саме іноземною мовою. У разі відсутності власних знань І. Г. Шульзі доводилося неодноразово користуватися послугами перекладача [16, с. 8].

Тема досліджень, яку обрав І. Г. Шульга під час навчання в університеті, відповідала головним напрямам наукової діяльності та загальним принципам методології Львівської школи. У 1940–1950-х роках Львівська школа істориків зосереджувалася на вивченні економічної історії, а серед багатьох питань місцевої історії особливу увагу приділяли періоду феодалізму.

Отже, можна впевнено стверджувати, що зацікавленість І. Г. Шульги епохою пізнього феодалізму зародилася ще під час навчання у Львівському університеті і супроводжувала його протягом усього наукового життя. Проте найбільший інтерес у І. Г. Шульги викликала історія України. Під час навчання у Львівському університеті він зосередився на дослідженні селянських повстань епохи феодалізму та вивченні життя і діяльності Семена Палія.

Як студент І. Г. Шульга вирізнявся великою наполегливістю, завзятістю та серйозним ставленням до навчання: «Вчився старанно і активно. Був старостою групи та радником-консультантом для студентів, дбав про своїх однокурсників. Від початку і до кінця іспитів стояв у коридорі біля дверей аудиторії, допомагаючи іншим словом. До нього прислухалися, радилися, бо його поради були розважливими і правдивими» [29, с. 4].

Під час навчання в університеті І. Г. Шульга здобував педагогічний досвід, працюючи викладачем історії в середній школі робітничої молоді № 2 на станції Львів Львівської залізниці з 1945 по 1948 рік, а також викладачем історії у десятирічній музичній школі при Львівській консерваторії ім. Лисенка [4]. «На одну стипендію не проживеш – потрібно підробляти, спробувати себе в ролі педагога та готуватися до роботи з великою аудиторією учнів», – неодноразово підкреслював Ілля Гаврилович [29, с. 4]. Завжди працював спокійно й розважливо, з притаманним йому почуттям гумору: «...я завжди беру на урок трохи сміху – це важливо для зняття напруги. Це своєрідні ліки» [29, с. 4]. У 1946 році Ілля Гаврилович Шульга вступив до профспілки працівників вищих навчальних закладів та наукових установ [8].

У 1947 році І. Г. Шульга одружився зі студенткою філологічного факультету Ядвігою Денисівною, яка стала його вірним партнером і надійним радником на все життя.

У 1948 році І. Г. Шульга завершив навчання у Львівському університеті та здобув диплом історика.

Після завершення університету Ілля Гаврилович вирушив за призначенням на рідну Черкащину, де працював учителем історії у середній школі селища Виноградське. У 1949 році обдарованого педагога призначили директором Лисянської середньої школи №1 [18, с. 113]. На новій посаді він насамперед взявся за ремонт приміщення колишньої земської школи, що перебувало в жахливому стані.

Грошей на ремонт не вистачало. Ілля Гаврилович Шульга, отримавши місячну зарплатню, за власний кошт придбав дошки та цеглу, а також організував увесь колектив, батьків і старшокласників для ремонту школи та впорядкування шкільної території. Директор працював разом із усіма: мурували, столярували, фарбували, огороджували територію, висаджували ялини, привезені з лісництва. У дворі школи та шкільному саду кипіла

робота. Завдяки зусиллям нового директора навчальний рік розпочався в цілком прийнятних умовах [73, с. 106].

Три роки роботи в Лисянській середній школі № 1 допомогли І. Г. Шульзі усвідомити своє покликання та проявити свої педагогічні й організаторські здібності. Діяльність майбутнього доктора історичних наук у школі остаточно окреслила напрямок його життєвого шляху та майбутньої професійної діяльності.

В серці Іллі Гавриловича Шульги не згасала мрія про наукову діяльність. Проте для того, щоб продовжити навчання, потрібно було отримати дозвіл Лисянського районного відділу народної освіти. На той час керівником відділу був Сергій Герасимович Савранський – колишній учасник фронту, освічена й порядна людина. Одного разу під час розмови І. Г. Шульга зізнався, що мріє вступити до аспірантури. С. Г. Савранський доброзичливо поставився до молодого директора і сказав: «Ну що ж, Ілля, вчись і будь гідним ученим українського народу», тим самим благословивши його на непростий науковий шлях [18, с. 132]. Пізніше С. Г. Савранський згадував, що Ілля Гаврилович Шульга відразу виділявся своєю добротою, глибокими знаннями, педагогічною майстерністю, а також вишитою сорочкою, яку завжди носив, рідною мовою, якою ніколи не соромився, і прагненням навчатися та досліджувати історію України і українського народу [16, с. 9].

Перебування в аспірантурі АН УРСР у 1951–1954 роках під керівництвом В. О. Голобуцького стало надзвичайно важливим і продуктивним етапом у становленні наукового стилю І. Г. Шульги. Він отримав можливість зануритися у творчу лабораторію свого наставника, вивчати його методику роботи з першоджерелами, стиль викладу наукового матеріалу та сформувати в собі глибоку патріотичну позицію як громадянина і вченого. Робота в архівах принесла відмінні результати, і в 1954 році Ілля Гаврилович достроково та успішно захистив кандидатську дисертацію на

тему: «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Лівобережній Україні в другій половині XVIII століття» [65].

25 вересня 1954 року І. Г. Шульга став кандидатом історичних наук [6].

Після успішного захисту дисертації І. Г. Шульга отримав рекомендацію на посаду викладача історії СРСР і УРСР у вищих навчальних закладах [7]. Як талановитий аспірант, він за рішенням Вченої ради міг залишитися працювати в АН УРСР, проте І. Г. Шульга обрав інший професійний шлях.

За розподілом ЦК КПУ Ілля Гаврилович Шульга вирушає до Ужгорода, де працює на кафедрі історії СРСР Ужгородського державного університету. Таким чином у 1954 році завершується наступний, київський, етап життя І. Г. Шульги. Цей етап життя відіграв важливу роль у становленні І. Шульги як особистості та вченого. У цей період він здобув науковий ступінь, розпочав наукову та педагогічну діяльність, визначив напрям своїх майбутніх досліджень і виховав у собі рішучість і прагнення присвятити себе служінню науці.

Отже, у 1954 році, з переїздом до Ужгорода, завершується період життя і діяльності І. Г. Шульги (1921–1954), що охоплює Лисянський (1921–1951) та Київський (1951–1954) підетапи.

У 33 роки Ілля Шульга обрав свій життєвий шлях, вже мав усталений світогляд, здобув освіту та професію, розпочав трудову та наукову діяльність, визначив свої наукові інтереси і засвоїв ідеї наукової школи Львівського університету та школи В. О. Голобуцького.

Отже, 1954 рік можна вважати початком активної наукової діяльності І. Г. Шульги, тоді як викладацька та педагогічна робота підпорядковувалася його основним науковим заняттям.

2.2. Основні напрями наукової та освітньої роботи І. Г. Шульги в Ужгородському університеті у 1948–1972 роках

Ілля Гаврилович Шульга працював в Ужгородському державному університеті на науковій та науково-організаційній роботі з 1954 по 1972 рік.

Спочатку він обіймав посаду старшого викладача кафедри історії СРСР. 17 вересня 1958 року І. Г. Шульзі було присвоєно вчене звання доцента кафедри історії СРСР Ужгородського університету [10]. Того ж року його призначили завідувачем цієї кафедри.

І. Г. Шульга очолював кафедру, що втілювала його погляди на оновлення історичної науки в Україні. Він прагнув поєднати ґрунтовну історичну освіту з практичним спрямуванням навчального процесу. Це свідчило про його випередження свого часу – Ілля Гаврилович не лише помічав нові тенденції, а й успішно втілював їх на практиці. Завдяки своїм видатним організаторським здібностям і глибоким енциклопедичним знанням він повною мірою реалізував талант дослідника й педагога, який мислив вільно, поза жорсткими рамками державних установ.

За спогадами колег, як завідувач кафедри він був справжнім прикладом для наслідування. «Це була надзвичайно відповідальна людина – якщо щось казав, то обов'язково виконував. Спершу робив сам, а вже потім вимагав від інших, маючи на це повне моральне право» [41].

На кафедрі регулярно проводилися численні зустрічі з істориками, у тому числі зарубіжними, під час яких обговорювалися різноманітні питання з історичної тематики. Так, у 1959 році відбулася зустріч із представником Словацької академії наук Антоном Рудольфовичем Шпісом, який прибув до Ужгорода на запрошення університетського колективу. Братиславський науковець виголосив змістовну доповідь, присвячену розвитку мануфактурного виробництва у Словаччині, згадавши при цьому і про становлення мануфактур на Закарпатті. Доповідь викликала значний інтерес і жваве обговорення, у якому взяв активну участь завідувач кафедри історії СРСР, доцент І. Г. Шульга [14].

В Ужгородському університеті І. Г. Шульга активно займався дослідженнями історії Закарпаття періоду пізнього середньовіччя. У 1962 році вийшла його перша наукова праця – монографія «Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII століття». Появі монографії

передувала масштабна дослідницька робота, проведена в Державному архіві Закарпатської області та його Мукачівському філіалі.

Поява монографії І.Г. Шульги була своєчасною та важливою. Фахівці одразу звернули увагу на унікальний стиль роботи, який вирізнявся ретельністю та глибиною опрацювання історичних джерел, свідчачи про майстерність професійного історика. Це видання отримало позитивну рецензію в «Українському історичному журналі». Історики В.А. Дядиченко та І.М. Шекера відзначили, що «робота спирається на багатий джерельний матеріал» [28, с.142]. Отже, перша наукова монографія І.Г. Шульги набула помітного значення в українській історіографії та сприяла утвердженню його як видатного дослідника історії України епохи пізнього феодалізму.

Те, що на початку своєї наукової кар'єри І.Г. Шульга серйозно й основоположно вивчав історію Закарпаття кінця XVIII – першої половини XIX століття, не було випадковістю. Інтерес до історії пізнього середньовіччя сформувався ще під час навчання у Львівському університеті, а вибір Закарпаття як об'єкта дослідження був пов'язаний із роботою в Ужгородському університеті та подальшим захистом докторської дисертації на тему «Соціально-економічні відносини та класова боротьба в Закарпатській Україні в період розкладу і кризи феодально-кріпосного ладу (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.)» [67]. З назви дисертації видно, що І.Г. Шульга вивчав не загальні історичні явища, а конкретні проблеми розвитку визначеного регіону. Зрозуміло, що основою дослідження слугували архівні джерела. Після успішного захисту дисертації І.Г. Шульга продовжив наукову діяльність. 31 березня 1966 року йому було присвоєно науковий ступінь доктора історичних наук [10]. На матеріалах докторської дисертації вчений опублікував низку статей, серед яких «До питання про розвиток всеросійського ринку в другій половині XVIII ст.» (1958) та «Розвиток товарного рільництва на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст.» (1957).

Слід підкреслити, що виявлення та опрацювання архівних джерел кінця середньовіччя та початку нового часу було серйозною проблемою для істориків Закарпаття ХХ століття через їхню розпорошеність по архівах України, Румунії та Угорщини. Саме тому включення у науковий обіг матеріалів, виявлених І.Г. Шульгою, стало надзвичайно важливою справою, до якої він доклав значних зусиль.

Працюючи з архівними матеріалами, І.Г. Шульга ретельно відтворював тексти історичних джерел. На початку кожного документа, замість повних титулів, він зазначав українською мовою дату, назву документа (рапорт, указ тощо), кому і від кого він походить (у скороченому вигляді) та короткий зміст документа. Далі упорядник зазначав рівень оригінальності та новизни документа, його статус – копія, оригінал чи чорновик – та кількість аркушів. Археографічна легенда кожного документа була повною і детальною. Щоб скоротити обсяг видання, Шульга іноді передавав зміст деяких документів у скороченій формі регентів, при цьому зберігаючи їхню первісну форму.

Учений вирізнявся такими рисами дослідника: він прагнув поєднувати власні пошуки джерел із розумним використанням уже опублікованих матеріалів; намагався вивчати історичні документи максимально повно, а не вибірково; постійно шукав нові археографічні матеріали й розширював джерельну базу за рахунок нових знахідок. Крім того, йому було властиве вміння об'єднувати молодих науковців навколо спільної дослідницької мети.

У 1965 році у видавництві Львівського університету побачила світ монографія І. Г. Шульги «Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст.». Дослідження спиралося на обширний фактичний матеріал.

Українська наукова спільнота позитивно сприйняла вихід цього дослідження. Відомі науковці опублікували рецензії, у яких відзначили широку джерельну основу роботи. У своїй рецензії на працю І. Г. Шульги, опублікованій в «Українському історичному журналі», член-кореспондент

Академії наук України І. О. Гуржій підкреслив, що автор залучив не лише праці українських дослідників, а й науковців Чехословаччини, а також критично проаналізував роботи угорських, чехословацьких і австрійських істориків із цієї теми [24, с. 142–144]. Рецензенти роботи – В. І. Ілько та М. М. Лелекач – зазначили, що автор ґрунтовно проаналізував соціально-економічну історію Закарпаття, детально охарактеризував господарський розвиток краю. І. Г. Шульга навів переконливі статистичні дані про зростання селянських повинностей у першій половині ХІХ ст., докладно розглянув різні форми та способи класової боротьби на Закарпатті, простеживши її поступовий розвиток [39, с. 142–144].

Варто відзначити, що Ілля Гаврилович Шульга регулярно публікував свої статті в «Українському історичному журналі», який вважається одним із найавторитетніших видань українських істориків. У цьому журналі були опубліковані статті вченого: «Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині ХVІІІ ст.» (1963), «З історії економічних і культурних зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями» (1965), «З історії економічних зв'язків України з Молдавією у другій половині ХVІІІ ст.» (1975), а також його рецензії на книги О. М. Апановича, С. Лучка, Г. Я. Сергієчка та інших авторів.

Слід підкреслити, що І. Г. Шульга здобув широке визнання як у колишньому СРСР, так і за його межами як дослідник українського феодалізму. Він брав участь із численними доповідями та повідомленнями на наукових конференціях і симпозиумах у Києві, Харкові, Вільнюсі, Мінську, Кишиневі, Єревані, Ленінграді, Талліні, Львові та Ужгороді, а також був учасником міжнародного конгресу істориків у Москві в 1970 році [47]. Він підтримував дружні та наукові стосунки з відомими істориками І. О. Гуржієм та Я. П. Кісем. Ілля Шульга з великою повагою згадував члена-кореспондента АН УРСР Ф. П. Шевченка та високо цінував академіка Л. В. Черепніна [36, с. 48].

У своїй науковій роботі Ілля Гаврилович, окрім вивчення конкретних аспектів історії України, займався також написанням біографій. Він складав стислу характеристику окремих істориків та видатних постатей історії, оцінюючи їхній внесок у розвиток української історії. Вивчення таких екскурсів, коротких нарисів і нотаток вченого дозволяє порівняти його концепцію з досягненнями історичної науки, з'ясувати його ставлення до робіт сучасників і, таким чином, визначити його місце в сучасній українській історіографії.

Важливим джерелом для оцінки історичних досліджень І. Г. Шульги є його рецензії на роботи інших істориків. Самостійно та у співавторстві він опублікував понад 10 рецензій, з яких 9 присвячені історичним працям. Найбільш ґрунтовними та цінними серед них є рецензії на монографію М. П. Герасименка «Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства» (1969), монографію П. К. Сміяна «Революційний та національний рух на Закарпатті кінця ХІХ – початку ХХ ст.» (1968) та книгу С. Злупка «Економічна думка на Україні першої половини ХVІІІ ст.» (1969).

Велике значення для розвитку історіографії мали рецензії І. Г. Шульги на роботу П. В. Михайліна «Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654)» (1976) та на монографію О. М. Апановича «Збройні сили України» (1969).

Автор рецензії, дотримуючись позицій офіційної історіографії, дав переважно позитивну оцінку монографії П. В. Михайліна, відзначивши її як важливий внесок у вивчення українських міст. І. Г. Шульга особливо підкреслив значення книги в тому, що Михайлін простежив економічні та політичні зв'язки між російськими й українськими містами, які відігравали ключову роль під час визвольної війни українського народу 1648–1654 років.

Цікавим є рецензійний відгук І. Г. Шульги, створений у співавторстві з В. В. Пальком, на монографію О. М. Апанович «Збройні сили України». У рецензії рецензенти відзначають, що О. М. Апанович обрала для свого дослідження актуальну проблему, використала нові матеріали та, спираючись

на першоджерела, детально розкрила комплектацію козацьких полків, їхню організацію та озброєння, службу на сторожі та в гарнізонах, а також участь українського війська у боротьбі проти Кримського ханства і Туреччини. Завдяки цьому робота зробила значний внесок у розвиток радянської історіографії [61, с.140–147]. Проте І. Г. Шульга змушений був відстоювати свою позитивну оцінку монографії перед секретарем ЦК КПУ з ідеології В. Маланчуком, і лише завдяки його наполегливості праця була опублікована [36, с.49].

Під час перебування В. Маланчука на посаді секретаря ЦК КПУ з ідеології І. Г. Шульзі запропонували очолити Інститут археології Академії наук УРСР, звільнивши з цієї посади видатного українського історика Ф. П. Шевченка за «націоналістичні помилки» [36, с.49]. Проте вчений відмовився від пропозиції і залишився в Ужгороді.

Отже, можна констатувати, що І. Г. Шульга, подібно до більшості українських істориків 1950–1970-х років, працюючи в складних умовах історіографії того часу, був змушений дотримуватися офіційної історіографії, приймати її формули та кліше і з цієї точки зору оцінювати роботи своїх сучасників.

Лише згодом стає зрозуміло, наскільки складною та відповідальною була наукова діяльність Іллі Гавриловича, адже в 1950–1960-х роках він досліджував зародження капіталізму. Зараз же всі, хто вивчає соціально-економічний розвиток Закарпаття XVIII–XIX століть, обов'язково посилаються на його роботи [41].

Вчений яскраво відчував тиск так званої «боротьби з українським буржуазним націоналізмом», особливо під час роботи секретарем партійної організації історичного факультету Ужгородського державного університету. Одного разу на засіданні партійного бюро обговорювалося питання про «націоналізм І. Г. Шульги». Його звинувачували у «буржуазному націоналізмі». На засіданні бюро був присутній секретар Закарпатського обкому партії В. І. Білоусов. Обстановка була надзвичайно напруженою, і

кожен член бюро мав виступити. Слово надали тоді ще студенту Миколі Івановичу Бушину, який завдяки емоційній, але зваженій промові зміг зняти звинувачення з професора: «...я не можу зрозуміти, як людина може вважатися націоналістом, якщо вона розповідає про досягнення Радянського Союзу і жодного разу не згадує Україну, хоча це було необхідно... Це вигадки, які псують репутацію порядної людини» [18, с.12]. Після обговорення питання було знято з порядку денного і більше не порушувалося в партійних колах.

Проте, незважаючи на всі звинувачення, внесок І. Г. Шульги в радянську історичну науку був високо оцінено, і в 1967 році за плідну наукову працю вченого нагородили орденом «Знак Пошани» [21].

Слід підкреслити, що вчений зарекомендував себе як здібний педагог і організатор, який виховав у стінах Ужгородського університету цілу генерацію відомих науковців. В основі їхньої підготовки, поряд із лекціями та семінарами, він поставив роботу в історичному гуртку, діяльність якого полягала у виступах учасників із доповідями та подальшому їх обговоренні. Учні І.Г. Шульги брали активну участь у конференціях, зокрема в засіданнях секції соціально-економічних та історичних наук Ужгородського університету. Сам І.Г. Шульга високо оцінював науковий потенціал студентів, зазначаючи: «Студенти нашого університету мають усі умови для проведення ґрунтовних наукових досліджень» [43].

Учений створював спеціальні методичні рекомендації, призначені для організації історичних досліджень студентами історичних факультетів. Викладаючи спецкурс «Методи історичних досліджень» на історичному факультеті Ужгородського університету, він наголошував на важливості усвідомлення студентами закономірностей розвитку історичної науки та її соціальних функцій як невід'ємної частини суспільно-наукової думки [11].

І.Г. Шульга наголошував, що під час навчання студент педагогічного інституту має опанувати не лише теоретичні знання з педагогіки, а й здобути практичні навички педагогічної майстерності. Вчений надавав важливого

значення не лише самостійній роботі студентів, а й змістовним лекціям. Він підкреслював, що лекція є активним творчим процесом як для викладача, так і для студента, адже студент повинен свідомо сприймати матеріал і вміти конспектувати його, виділяючи головне [12].

Учений вважав, що головне завдання практичного заняття полягає в тому, щоб сформувати у студентів уміння самостійно працювати над опануванням програмного матеріалу. На думку І.Г. Шульги, для студента історичного факультету особливо важливими є навички логічного мислення, грамотного аналізу фактів, уміння складати плани та тези, проте найбільше значення він надавав ґрунтовному вивченню першоджерел [12].

Окрім викладацької та наставницької роботи, учений активно займався підготовкою методичних рекомендацій, спрямованих на вдосконалення викладання історії в школі. У 1956 та 1959 роках він опублікував дві статті з цієї тематики – «Покращити викладання історії в школі» [71] і «Викладання історії на рівень нових знань» [52].

Професор І.Г. Шульга завжди був активним учасником університетського життя, виступав наставником студентської молоді, досвідченим керівником молодих учених і аспірантів. Один із його учнів, Микола Іванович Бушин, відвідував захопливі та змістовні лекції Шульги в Ужгородському національному університеті у 1960–1965 роках. Він пригадував: «Добре пам'ятаю наші перші зустрічі з Іллею Гавриловичем. До аудиторії заходив високий, статний, підтягнутий чоловік – завжди привітний, але водночас вимогливий. З кожною новою лекцією він усе більше вражав студентів глибиною свого історичного аналізу. Його виступи захоплювали, адже це було справжнє живе спілкування з історією» [18, с.132–133].

Він володів талантом помічати здібності студентів і вміло заглядати в найглибші куточки людської душі. Скромність, простота, принциповість, працелюбність та суворість – передусім до себе самого – були тими рисами, які найкраще характеризували професора І.Г. Шульгу. Ілля Гаврилович прищеплював молоді захоплення наукою, ставився до студентів із повагою та

батьківською теплою. Особливу увагу він приділяв здібним і старанним, проявляючи таким чином свою турботу про формування нового покоління істориків у нашій країні.

Отже, результатом активної діяльності І.Г. Шульги в Ужгородському університеті стало створення власної наукової школи, яка сформувалася на основі дослідження розвитку капіталістичних відносин на українських землях. І.Г. Шульга зміг об'єднати продовжувала найкращі традиції видатних українських істориків – І. Крип'якевича, М. Кордуби, Ф. Шевченка, І. Гуржія. Це проявлялося як у принципах методології, так і в тематичному фокусі навколо себе дослідників, які активно працювали з великою кількістю джерел не лише в українських архівах, а й за кордоном. Наукові роботи його учнів істотно поглибили і розширили наше розуміння нової історії України.

Початок формування наукової школи датується 1970-ми роками. До її складу входили історики В.Є. Задорожній та О.С. Мазурок, які під керівництвом І.Г. Шульги стали не лише кандидатами, а й докторами історичних наук. Серед аспірантів, що успішно захистили кандидатські дисертації під його наставництвом, були Г.І. Божук, Г.В. Дем'ян, С.І. Дровозюк, М.І. Зінченко, М.Ф. Лихогляд, І.В. Мазило, Л.Е. Раковський, В.В. Пальок, Р.І. Стівбун та М.І. Ткаченко.

Першим аспірантом стаціонарної форми навчання під керівництвом І.Г. Шульги на кафедрі історії СРСР Ужгородського університету був В.Є. Задорожній, навчання якого було з жовтня 1968 року до березня 1971 року. З-поміж п'яти запропонованих тем кандидатської дисертації В.Є. Задорожній обрав тему «Економічні та культурні зв'язки Західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною та Росією у першій половині ХІХ ст.» Ця робота була успішно захищена у 1972 році в Львівському університеті імені І. Франка. Науковими опонентами аспіранта виступили відомі історики Г.Ю. Гербільський, В.В. Грабовецький, Я.П. Кісь та Ф.І. Стеблій.

У 1987 році В.Є. Задорожній під керівництвом І.Г. Шульги успішно захистив докторську дисертацію на тему «Розвиток товарного виробництва

та торгівлі на західноукраїнських землях у період кризи феодалізму (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)». Захист відбувся в Київському університеті імені Т.Г. Шевченка на засіданні Вченої ради історичного факультету, а офіційними опонентами були Ф.П. Шевченко, В.А. Смолій, Я.Д. Ісаєвич та Л.Г. Мельник. У своїх промовах вони не лише гідно оцінили наукову працю дослідника, а й висловили щиру повагу до І.Г. Шульги як вченого-гуманіста, учні якого продовжують його роботу з вивчення маловідомих аспектів історії українських земель XVIII–XIX століть [40, с.34]. Пізніше В.Є. Задорожній у своїх спогадах зазначав: «Ми, його учні, вважаємо себе наступниками „історичної школи” професора Шульги і прагнемо примножити його внесок у дослідження історії українських Карпат XVIII–XIX ст., виховувати у студентів любов і повагу до історичного шляху населення Карпатського регіону та України загалом» [30, с.35].

Серед перших аспірантів І.Г. Шульги був і О.С. Мазурок, який під його керівництвом у 1972 році захистив кандидатську, а в 1987 році – докторську дисертацію [41]. Загалом наукова школа І.Г. Шульги підготувала 10 кандидатів та 2 докторів історичних наук, які продовжували дослідження розвитку капіталістичних відносин на українських землях.

Слід зазначити, що І.Г. Шульга публікував наукові роботи разом зі своїми учнями. Зокрема, у 1990 році він разом із В.Є. Задорожнім та О.С. Мазурком опублікував спільну статтю на тему «З історії економічних і культурних зв'язків західноукраїнських земель із Правобережною та Лівобережною Україною та Росією у XIX ст.». Ще раніше, в 1980-х роках, за ініціативою І.Г. Шульги у співавторстві з В.Є. Задорожнім та О.С. Мазурком була опублікована монографія «Зоря незгасна» (1986) та стаття «Зовнішня торгівля Росії через українські сухопутні митниці в кінці XVIII – на початку XIX ст.» (1984). Разом із іншим своїм учнем В.В. Пальком І.Г. Шульга підготував рецензії для «Українського історичного журналу» на роботи О.М. Апановича та С. Злупка.

Наукова та викладацька діяльність І.Г. Шульги в Ужгородському університеті тісно поєднувалася з його партійною та громадською роботою. Він обіймав посади секретаря партбюро факультету, секретаря парткому університету та був членом бюро міськкому партії [50].

І.Г. Шульга також активно займався громадською діяльністю: він був членом редакційно-видавничої ради університету, керував історичним гуртком на факультеті та навчав студентів методам наукових досліджень. Вчений також писав статті, що не стосувалися безпосередньо наукової роботи, а мали виховне спрямування: «Батьки і діти» (1964), «Молодь на славі діла» (1956), «Полум'яні борці за комунізм» (1958), «Братерській дружбі міцніти» (1967). Крім того, І.Г. Шульга присвячував низку публікацій Ужгородському університету, здебільшого приурочуючи їх до важливих дат або подій.

І.Г. Шульга неодноразово брав участь у сільськогосподарських роботах разом зі студентами та висловлював у пресі оцінку їхньої трудової активності [59]. За організацію роботи студентів у цьому напрямку він неодноразово отримував почесні грамоти [9].

Під час своєї науково-педагогічної діяльності в Ужгородському університеті вчений проявив і літературний талант. Так, вивчаючи архівні документи, що стосувалися Закарпаття, він натрапив на матеріали судового процесу проти опришків Йосипа Кокоша та Степана Товта. Згідно з вирокom суду, Й. Кокош був повішений в Ужгороді на Замковій горі. Ця подія стала основою для історичної повісті І.Г. Шульги про рух опришків. Під час роботи над твором Ілля Гаврилович відвідав місця селянських виступів, спілкувався з місцевими жителями, збирав легенди та пісні про народних месників, а також опрацював низку архівних документів. Книга була видана у 1971 році у видавництві «Карпати» під назвою «Брате мій» [73, с.108-109].

У цій повісті Ілля Шульга яскраво продемонстрував свої таланти як історика та літератора, поєднавши досягнення обох дисциплін і прагнучи знаходити світоглядні висновки шляхом інтеграції методів і підходів

споріднених галузей науки. Його літературна діяльність викликала широкий суспільний резонанс. На вищезгадане видання з'явилося багато рецензій. Зокрема, Р. Довгенько у газеті «Радянська Верховина» відзначив: «вперше в українській та слов'янській літературі створено образи героїв Йосипа Кокоша і Степана Товта... І.Г. Шульзі вдалося правдиво показати єдність карпатських опришків різних національностей – українців, словаків, угорців – та їхні зв'язки з запорізьким козацтвом» [60]. Відомий український прозаїк Микола Сиротюк високо оцінив повість «Брате мій», зазначивши: «Ця повість є результатом органічного поєднання реальної історії та поетичної фантазії. У ній поряд із історичними постатями діють вигадані персонажі, переплітаються героїчні, драматичні, побутові, обрядові та ліричні епізоди, змальовуються пейзажі, портрети, характери... Усе це формує сюжетну структуру твору, його ідейний зміст, пафос, емоційний настрій і підкреслює стильові особливості» [33, с.6].

Талант історика та публіциста поєднувався у Іллі Гавриловича з любов'ю до пісенного мистецтва. Він був глибоко закоханий у українську народну пісню, а від матері, постійної співачки Верещинської церкви, успадкував чудовий голос [49, с.44]. Також він брав участь у створенні чоловічої народної капели Ужгородського університету «Боян», у якій співав понад десять років.

Ілля Гаврилович Шульга був не лише хористом, а й духовним наставником цього унікального колективу. У травні 1968 року капела вирушила з гастрольми до Києва та виступала в Київському університеті. Перед концертом секретар парткому університету, ознайомившись з програмою капели, заборонив до виконання твори Т.Г. Шевченка «Заповіт» та «Вічного революціонера» І. Франка. Однак ситуація склалася так, що зал стоячи аплодував і вимагав виконати саме ці твори. Тоді І. Шульга, взявши на себе відповідальність як секретар парткому Ужгородського університету, наказав їх виконати. Після повернення до Ужгороду І.Г. Шульгу викликали

до КДБ. Розмова була серйозна та попереджувальна, і йому сказали: «Добре, що ви не працюєте в Києві» [64, с.36].

У 1972 році І.Г. Шульга залишив Ужгородський університет і переїхав до Вінниці. Батьки вченого, які тоді жили в Черкаській області, потребували піклування та уваги від сина, що й стало стимулом для переїзду ближче до рідних місць. Таким чином вирішилося питання його переїзду та початку роботи у Вінницькому педагогічному інституті [73, с.108].

Таким чином, період життя та наукової діяльності в Ужгороді мав для вченого виняткове значення. Саме в Ужгороді він створив більшість своїх фундаментальних праць і успішно захистив докторську дисертацію. Тут, як вихованець Львівської школи істориків, він досліджував маловивчені аспекти соціально-економічної та політичної історії Закарпаття другої половини XVIII – першої половини XIX ст. У цей час у нього розкрилися таланти літератора, педагога та громадського діяча.

Розділ III.

Внесок професора І. Г. Шульги в розвиток історичної науки й освіти під час роботи у Вінницькому університеті (1972–1993 рр.)

3.1. Науково-дослідницька діяльність І. Г. Шульги в контексті розвитку подільського краєзнавства

Наступний педагогічний період життя та наукової діяльності професора Іллі Гавриловича Шульги пов'язаний із його роботою у Вінницькому державному педагогічному інституті. У цей час він активно розвиває свої наукові дослідження, зосереджуючись на історії Поділля й Волині кінця XVIII – початку XIX століття, а також на вивченні голодоморів першої половини XX століття в Україні.

У вересні 1972 року Ілля Гаврилович Шульга очолив кафедру історії СРСР і УРСР Вінницького педагогічного інституту імені М. Островського. У цьому навчальному закладі він працював майже двадцять один рік – з 1972 по 1993 рік, спершу як завідувач кафедри, а згодом як викладач.

Працюючи у Вінницькому державному педагогічному інституті, учений тривалий час підтримував тісні зв'язки з Ужгородським державним університетом. Він проводив для студентів спеціальні курси, сприяв розвитку їхньої наукової діяльності, активно брав участь у наукових конференціях, що відбувалися на базі університету, та неодноразово запрошувався головою державної екзаменаційної комісії історичного факультету.

Під час вінницького періоду Ілля Гаврилович Шульга продовжував активно досліджувати історію Закарпаття. З-під його пера виходили нові наукові праці, серед яких – участь у створенні кількох колективних монографій. Зокрема, у спільному виданні «Шляхом до щастя: нариси історії Закарпаття» (1973) він є автором розділів і окремих параграфів: «Період раннього феодалізму», «Доба розвиненого феодалізму і його криза», «Відгомін буржуазної революції 1848–1849 рр.». У колективному підручнику «Історія Української РСР» (1979) Ілля Гаврилович Шульга є автором трьох параграфів, присвячених історії Закарпаття. Зокрема, він підготував розділи

«Закарпаття», «Антифеодальна і визвольна боротьба на західноукраїнських землях» та «Участь населення Закарпаття у визвольній війні угорського народу 1703–1711 рр.».

Під час роботи у Вінниці Ілля Гаврилович Шульга також опублікував низку статей, присвячених історії Закарпаття. Серед них – «Архівні документи про економічні зв'язки Росії та Угорщини в другій половині XVIII ст.» (1983) та «Розвиток історичної думки на Закарпатті в епоху феодалізму» (1989).

Останньою працею Іллі Гавриловича Шульги, присвяченою історії Закарпаття, вважається стаття «З історії економічних і культурних зв'язків західноукраїнських земель із Правобережною, Лівобережною Україною і Росією в XIX ст.», написана у співавторстві з В. Є. Задорожнім та О. С. Мазурком і опублікована у 1990 році [32, с. 34–39]. Після цього дослідник зосереджує свою наукову діяльність переважно на вивченні історії Поділля та Волині.

Досліджуючи історію Поділля, Ілля Гаврилович Шульга залишався в межах своїх основних наукових зацікавлень – соціально-економічної історії регіону в період завершення епохи феодалізму. Це простежується у його працях, присвячених історії Поділля кінця XVIII – початку XIX століття, а також вивченню соціально-економічних зв'язків Поділля й Волині з Росією та країнами Західної Європи. У цьому напрямі вчений опублікував низку наукових статей.

Визначивши особливості розвитку господарства регіону, Ілля Гаврилович Шульга доводить, що на Поділлі відбувався швидкий розвиток промисловості й торгівлі, а також помітні зміни в сільському господарстві. Поміщики у своїх маєтках і селяни на наділах усе більше вирощували цукрові буряки, картоплю, товарне зерно та розводили худобу. Землевласники поступово пристосовували свої господарства до вимог ринку.

На думку Іллі Гавриловича Шульги, про значні успіхи в розвитку промисловості на Поділлі свідчить активне будівництво цукроварень, млинів,

суконних і полотняних підприємств як у містах, так і в селах. На окремих із них уже застосовували парові машини. Тож учений робить висновок, що в першій половині XIX століття промисловий переворот охопив і Поділля [62].

На Поділлі продовжувало розвиватися й удосконалюватися ремесло. Через відсутність залізниць населення було змушене розширювати промисли. Це, на думку історика, свідчить про те, що селянські господарства регіону активно пристосовувалися до потреб ринку.

У XIX столітті торгівля на Поділлі досягла значного розвитку. Ілля Гаврилович Шульга зазначає, що вона переважно мала караванно-ярмарковий характер. Так, лише у Вінниці у 1949–1954 роках було відкрито чотири ярмарки. Загалом, за даними професора, у 1817 році в містах і селах Подільської губернії щорічно проводилося близько 250 великих і малих ярмарків. Торгівля на них тривала від одного до трьох днів і більше, а кількість ярмарків у містах була приблизно однаковою. У першій половині XIX століття помітно зросла також чисельність покупців.

На початку XIX століття на Поділля постачали та вивозили різноманітні товари на мільйони. У регіоні працювали такі великі ярмарки, як Гусятинська, Жванецька, Могилів-Подільська та Ямпільська. Поділля водночас слугувало транзитною територією для багатьох експортних і імпорتنих товарів, що надходили до України з Європи, Балкан і Росії та вивозилися за її межі. У 1797 році на російському кордоні, який проходив через територію Поділля, діяли Волочиська митниця та 38 пропускних пунктів. Через ці митниці і пункти пропуску проходили товари на значні суми в рублях [62]. Через це Ілля Гаврилович Шульга вважає документи митних служб важливим джерелом для вивчення історії України кінця XVIII – початку XIX століття.

Ілля Гаврилович Шульга підкреслює важливу роль міста Ніжина в економічному житті українських земель у другій половині XVIII століття. Він пояснює економічне зростання Ніжина активною торговельною та промисловою діяльністю місцевої грецької громади, яка користувалася

правом самоврядування та значними привілеями. Ніжинські греки зробили помітний внесок у розвиток міждержавної торгівлі. Зокрема, вони відвідували ярмарки на Балканському півострові, у Східній Фракії та в центральній і західній Європі. Поряд із греками активну участь у зовнішній торгівлі брали українські та російські купці [60].

Як дослідник історії України кінця епохи феодалізму, Ілля Гаврилович Шульга вивчав питання економічного розвитку Запорізької Січі.

Дослідник зазначає, що Запорізька Січ постійно підтримувала економічні та торговельні зв'язки з містами Правобережної й Лівобережної України. Основною господарською одиницею тут був зимівник – хутір, де розводили коней, велику й дрібну рогату худобу, утримували пасіки, займалися землеробством і садівництвом. Значну частину отриманої продукції козаки продавали на ринках.

За опрацьованими І. Г. Шульгою документами, запорізькі козаки активно торгували, продаючи коней і велику рогату худобу купцям із Чигирини, Умані, Черкас та інших міст. На українських ринках також мали попит шкіри, сало й овчини. Основними торговими осередками Правобережної України були Корсунь, Умань, Лисянка та Торговиця. Відтіля козаки вирушали Чорним шляхом на захід – аж до Львова, де продавали рибу та волів.

Як зазначає Ілля Гаврилович Шульга, до 1754 року запорізькі козаки не сплачували мита. Після того як відкрили митниці у Переволочній та Кременчуці мито почали стягувати з усіх товарів, що експортувалися та імпортувалися. Торгівля велась і безпосередньо на Січі, яка підтримувала економічні зв'язки як з українськими землями, так і з Росією. Козаки брали участь у ярмарках у Криму та Османській імперії.

Попри складні та напружені стосунки козаків із Кримом, як зазначає І. Г. Шульга, торгівля між ними все ж продовжувалася. Запорізька Січ виконувала роль транзитної території, через яку проходили українські, російські та білоруські товари, що експортувалися до Криму, Туреччини,

Грузії, Вірменії та країн Балканського півострова. Отже, підсумовує Шульга, у XVIII столітті Січ займала важливе місце у внутрішньому українському ринку, який поступово формувався та зміцнювався, об'єднуючи всі українські землі в економічні зв'язки. Водночас вона активно підтримувала торговельно-економічні відносини з іноземними державами [33]. Стосовно визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, дослідник зазначає, що саме вона започаткувала формування внутрішнього українського ринку. А возз'єднання Правобережної та Лівобережної України у 1793 році сприяло загальному економічному розвитку всіх українських земель [63].

У період своєї наукової діяльності у Вінниці І. Г. Шульга працював над біографічними дослідженнями. Зокрема, він вивчав життя і діяльність революціонера Михайла Михайловича Кушелева. Історик встановив, що Кушелев був одним із соратників В. П. Затонського та активно брав участь у революційному русі, за що неодноразово зазнавав арештів – у 1906, 1908, 1910 і 1912 роках. Революціонера було заслано до Сибіру, однак через хворобу він відбував покарання у місцевій тюрмі. Під час Лютневої революції він був обраний головою полкового комітету та заступником голови Кам'янець-Подільської ради робітничих, солдатських і селянських депутатів [66, с.14].

Дослідник встановив, що у 1848 році Вінницю відвідав російський імператор Микола I. В одному з документів, опублікованих у „Подольских епархиальных ведомостях”, зазначалося, що у вересні того ж року імператор разом із синами Олександром і Миколою побував у місті. Царська родина оселилася у П'ятничанському маєтку графа Грохольського, де провела п'ять днів. Точна мета візиту невідома, однак, ймовірно, Микола I прибув для проведення інспекції 4-го корпусу, що дислокувався поблизу міста над Бугом. До складу цього корпусу входило понад 50 тисяч солдатів і офіцерів [58, с.42].

Загалом наукова діяльність І. Г. Шульги у сфері поділлєзнавства свідчить про його широкі наукові інтереси та значний потенціал у вивченні історії України. Водночас варто зауважити, що основну увагу дослідник приділяв саме економічній історії. Таким чином, можна зробити висновок, що І. Шульга зосереджувався переважно на аналізі соціально-економічного розвитку українських земель, відокремлюючи його від політичних аспектів.

У Вінницькому педагогічному інституті І. Г. Шульга продовжив свою викладацьку та громадську діяльність. У цьому навчальному закладі він проявив себе як здібний і талановитий педагог. Учений науково обґрунтовував поставлені проблеми, подаючи різні точки зору на них. Студенти відзначали академічний характер його лекцій, їхню глибоку насиченість науковими фактами та дослідницьким підходом до теми. У його викладах не було місця псевдонауковим теоріям [36, с.50].

Учений мав нестандартний підхід до проведення екзаменів. Він ніколи заздалегідь не переглядав залікові книжки студентів, що дозволяло уникати впливу попередніх високих або низьких оцінок на оцінювання. Під час екзамену він вимагав від студентів давати чіткі та конкретні відповіді на питання білетів. Додаткові запитання зазвичай торкалися тем, зазначених у білеті. Після їх обговорення він оцінював рівень знань студента та вказував на аспекти, над якими слід ще попрацювати. Лише потім І. Г. Шульга переглядав залікову книжку і виставляв оцінку.

Учений очолював педагогічну практику студентів історичного факультету. Викладачі відзначали його відповідальне ставлення до обов'язків, зокрема підкреслювали важливість взаємного відвідування та аналізу уроків студентів. Завдяки такій практиці студенти мали змогу навчатися не лише на прикладі викладачів, але й один у одного [36, с.50].

Він також сприяв створенню особливої атмосфери національної гідності на факультеті. Тут мовне питання ніколи не залежало від політичної ситуації: чи то часи „застою”, чи „перебудови”, лекції для студентів завжди проводилися українською мовою.

Професор Шульга систематично очолював студентський гурток, який користувався значним авторитетом. Студенти цього гуртка брали участь у конкурсах наукових робіт, а також у конференціях в інших навчальних закладах.

Отже, широкий спектр наукових інтересів І. Г. Шульги проявлявся не лише у дослідженні історії Закарпаття в епоху пізнього феодалізму. Він активно вивчав історію Поділля, використовуючи численні архівні джерела, досліджував економічний розвиток Запорізької Січі, а також займався написанням біографічних праць.

3.2. Висвітлення теми Голодомору 1932–1933 рр. у працях дослідника

З початком демократизаційних процесів і національного відродження України наукові інтереси Іллі Гавриловича суттєво розширилися. Доступ до архівних матеріалів, які раніше мали гриф „Цілком таємно”, надав ученому значний стимул для нових досліджень і відкрив перед ним нові наукові горизонти.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. І. Г. Шульга присвятив усі свої сили та здібності вивченню голодоморів в Україні, зокрема на Поділлі. Він підготував масштабні дослідження цієї теми, серед яких «Людомор на Поділлі» (1993), «Голод на Поділлі» (1993) та «Гірка правда» (1997). Окрім того, Шульга торкався цієї проблематики в численних наукових статтях: «Документи розповідають» (1990), «Трагедія голодомору: Історія без „білих плям”» (1990), «Зашморг» (1990), «Тернова гілка в історії Поділля» (1990), «Злочин» (1992), «Діти голодомору» (1993).

Вчений дійшов висновку, що дослідження голодоморів має велике значення для об’єктивного відображення цих подій в історії України та їх правильного сприйняття майбутніми поколіннями: «Пам’ять про кожну людину слід зберігати й передавати нащадкам. А про тих, хто загинув від голоду, ми ніколи не маємо права забувати» [55, с.202].

І. Шульга проаналізував велику кількість різноманітних джерел і виявив особливості соціально-економічної політики тогочасного уряду на селі. Завдяки його працям історик змалював картину життя селян у роки голодоморів. Через мову офіційних документів постають жахливі факти того часу, причому особливість цих документів полягає в їхній відповідності спогадам очевидців, серед яких був і сам І. Г. Шульга.

Досліджуючи життя українського села під час голоду, Ілля Гаврилович приділяє увагу його передумовам і причинам, висловлює власні наукові висновки щодо початку голодомору 1932–1933 років в Україні та наводить демографічні дані про втрати населення в ці роки.

І. Г. Шульга зміг втілити свій науковий інтерес до вивчення проблем голодомору наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років, що стало можливим завдяки як об'єктивним, так і суб'єктивним чинникам, пов'язаним із загальним станом історичної науки того часу. Проте варто відзначити, що перші спроби І. Г. Шульги досліджувати проблеми голодоморів датуються 1970-ми роками ХХ ст. У його монографії «Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині ХVIII ст.» (1962) вже міститься інформація про голод 1876–1887 років на Закарпатті. І. Г. Шульга підкреслює, що голод не був наслідком несприятливих кліматичних умов, як стверджували австрійські та угорські історики, а зумовлювався тяжким соціально-економічним становищем Закарпаття. Він зазначає, що хоча встановити точну кількість загиблих важко, жертв було багато – у багатьох селах від голоду загинула приблизно третина населення [68, с.106-107].

Отже, можна зробити висновок, що тему голодоморів І. Г. Шульга почав досліджувати у другій половині ХХ ст., розглядаючи її в контексті історії Закарпаття. Цінність цих досліджень полягає в тому, що вони дозволили вченому розробити власний підхід до вивчення проблеми та використати його у подальших дослідженнях у 1990-х роках. Зокрема, історик, спираючись на архівні джерела, визначає причини, перебіг та

наслідки голодоморів, надає детальний статистичний матеріал і протягом усього дослідження формує власні оригінальні висновки.

У своїх дослідженнях І. Г. Шульга займався проблемою голодоморів радянського періоду в Україні. Вперше вітчизняна історична наука завдяки йому отримала дослідження голодомору 1946–1947 рр. на Поділлі, адже раніше ця тема не висвітлювалася в науковій літературі. Новаторським є також його вивчення голодомору 1932–1933 рр. на Поділлі.

В цілому по території України вивчення документів про голодомор 1932–1933 рр. розпочалося в Інституті історії при ЦК Компартії України (нині – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України) та в Інституті історії АН УРСР (тепер – Інститут історії України НАН України). Паралельно проводилася робота зі збору свідчень очевидців голодомору та підготовки до друку збірників документів і матеріалів з цього питання у селах і містах України [20, с.101].

У вересні 1990 року Ілля Гаврилович Шульга активно долучився до роботи першого в Україні Міжнародного симпозиуму, присвяченого голодомору 1932–1933 рр. На заході були присутні фахівці з дослідження цієї проблеми з Європи, США та Канади. На симпозиумі професор Шульга виступив із детальною доповіддю. Його матеріали зацікавили учасників заходу та були включені до книги-меморіалу «33-й: голод: Народна книга меморіал». Книга вийшла друком з ініціативи відомого українського письменника Володимира Маняка та його дружини Лідії Коваленко-Маняк і була опублікована завдяки рішенням Спілки письменників України. У книзі національна трагедія була охарактеризована як голод-геноцид українського народу: «Це був відкритий геноцид українського селянства, дія, за жорстокістю та масштабом порівнянна хіба що з гітлерівськими злочинами проти людства, про які світ дізнався з жахом через кілька років» [46, с.584].

Починаючи з 1989 року, І. Г. Шульга присвячував увесь свій вільний час роботі в державному архіві Вінницької області – у колишньому партійному архіві Вінницького обкому партії (нині відділ громадських

організацій та об'єднань) та обласному архіві Вінницького Загсу, досліджуючи матеріали, що стосувалися голоду в Україні першої половини ХХ століття.

Документи беззаперечно підтверджують, що «голодомор 1932–1933 рр. був злочином партійно-радянської влади та соціалістичної економічної політики», – зазначає Ілля Гаврилович Шульга у книзі *Голод на Поділлі*. Історик підкреслює, що значну шкоду подільським селянам завдали роки НЕПу, розкуркулювання та порушення прав людини: «Сталін і його оточення добре усвідомлювали, що саме селянин, господар, хазяїн може підірвати основи влади, яка трималася на багнетах, страху та злиднях» [55, с.7].

Вчений стверджує, що перші радгоспи та колективні господарства, створені на Вінниччині в пореволюційні роки, сприяли розвитку сільського господарства, підвищенню продуктивності праці та покращенню добробуту селян. Проте й у період НЕПу відчувалися наслідки громадянської війни з її продрозверсткою, яка забирала у селян продукти без будь-якої мотивації до праці, нестача правової держави та часті неврожаї. Водночас із кожним роком землероб ставав більш досвідченим і заможним. Хлібні поля розширювалися, а селянські господарства поповнювалися худобою. Як зазначає дослідник, у Тульчинській окрузі в 1927 р. вже було засіяно 73,8 % земель порівняно з довоєнним періодом; поголів'я коней з 1916 по 1929 рік подвоїлося – з 52 545 до 104 007 голів, великої рогатої худоби додалося на 73 211 голів, а свиней і овець стало вдвічі більше [46, с.33].

Опрацювавши документальні матеріали про перший п'ятирічний план 1928–1933 рр. у Державному архіві Вінницької області, І. Г. Шульга дійшов висновку, що цей план передбачав значні перспективи розвитку народного господарства регіону, спираючись на засади НЕПу. Згідно з п'ятирічним планом, село розглядалося як рівноправний партнер промислового міста у справі побудови нового життя. Попри складні умови безробіття та запровадження карткової системи, що існували на Поділлі в 1928 році, трудящі міста й села з ентузіазмом підтримали ідеї п'ятирічки. Проте

волютаристська політика Сталіна та його оточення спричинила радикальний злам системи планування й управління як у промисловості, так і в сільському господарстві, що означало відхід від ленінських принципів, ідей та шляхів соціалістичного будівництва [46, с.4].

У другій половині 1929 року розпочалася економічна криза, що охопила всі розвинені держави світу. У керівництва Сталіна дедалі більше зміцнювалося переконання в неминучому й швидкому краху капіталістичної системи. Було поширене переконання, що економічна криза сприятиме якнайшвидшому утвердженню соціалізму. Спираючись на такі безпідставні прогнози, керівництво висунуло ідею дострокового виконання першого п'ятирічного плану, запровадивши командно-адміністративні методи управління економікою та прагнучи досягти поставлених цілей будь-якою ціною.

Дослідник зазначає, що радикальні зміни звичного способу життя розпочалися саме із села. Застосування надзвичайних заходів під час хлібозаготівель, колективізації та розкуркулення у 1929–1930 роках викликало серед більшості селянства недовіру та внутрішні суперечності. Вже у 1929 році районні виконавчі комітети Вінницької області отримували численні заяви від селян, які виявляли бажання переселитися на постійне проживання до Сибіру, Приморського краю чи Приамур'я. Щоб уникнути розкуркулення, колективізації та репресій, як заможні, так і бідні селяни залишали села й цілими родинами переселялися до міст та на будівництва першої п'ятирічки [70, с.14].

Про початок політики ліквідації куркульства як класу Сталін заявив у своїй доповіді на науковій конференції аграрників-марксистів у грудні 1929 року, а вже 11 січня 1930 року в газеті «Правда» з'явилася передова стаття під назвою «Ліквідація куркульства як класу стає на порядок денний». З цього приводу І. Г. Шульга зазначав: «...розкуркулення та методи колективізації можна розглядати як громадянську війну проти селянства» [54, с.61].

Дослідник виокремлює три категорії селян, що підлягали розкуркуленню. До першої групи належав так званий «контрреволюційний актив». Ті - хто виступав проти радянської влади і колгоспів. Їх радили заарештовувати, а їхні сім'ї висилати у віддалені райони країни. До другої групи входили селяни, які активно виступали проти колгоспів; їх разом із родинами переселяли за межі республіки. Третя група охоплювала решту селян, яких місцева влада включала до списків на розкуркулення. Цих людей дозволялося переселяти з села в межах району [54, с.62].

Вчений відкидає твердження про відсутність підготовки до процесу розкуркулення. Грунтуючись на опрацьованих архівних документах, дослідник стверджує, що розкуркулення було заздалегідь спланованою операцією республіканських, окружних, районних, партійних та радянських органів щодо ліквідації куркуля як класу [54, с.62].

Масове розкуркулення на Вінниччині, за словами І.Г. Шульги, розпочалося після ухвалення 30 січня 1930 р. постанови ЦК ВКП(б) «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» і завдало значної шкоди. Представники місцевої влади були настільки захоплені ідеєю ліквідації куркульта як класу, що допускали численні помилки. Через це Р.І. Петровський і В.Я. Чубар 9 березня 1930 р. були змушені надіслати телеграму окружним виконкомом, у якій зазначалося: «...на місцях директиви щодо колективізації та розкуркулювання часто спотворюють. У більшості округів районів суцільної колективізації іноді розкуркулюють середняків, навіть бідняків, родини червоноармійців, примусово залучають до колгоспів, усупільнюють дрібне майно, що викликає масове обурення, особливо серед жінок, які не були підготовлені до такої масштабної роботи» [46, с.34].

Масово надходили скарги від розкуркулених селян до райвиконкомів та прокуратури з проханням переглянути рішення сільських рад і скасувати їх. Як зазначає професор І.Г. Шульга, такі скарги зазвичай розглядала комісія з трьох осіб – так звана „трійка”. У більшості випадків „трійка”

підтверджувала рішення сільських рад. У Могилів-Подільському, Шаргородському та Мурафському районах майно повернули дев'яти господарствам, а в Яришівському районі Вінницької області – двом. Дослідник також зазначає випадки, коли члени Комісії під час розкуркулення використовували ситуацію для особистих розрахунків із окремими селянами [69, с.14]. На місцях представники влади часто „проявляли ініціативу”, застосовували погрози та пряме насильство під час колективізації, що викликало значне невдоволення серед селян.

Ілля Гаврилович Шульга підкреслює, що зловживання, насильство під час колективізації та контрактації, а також інші примусові заходи на селі негативно впливали на хлібозаготівлю та на проведення осінніх і весняних посівних робіт [46, с.35].

Дослідник звертає увагу й на занепад тваринництва у цей період. Так, у 1930 р. на Поділлі розпочалося масове знищення худоби. Станом на 1 березня 1930 р. у Вінницькій окрузі кількість кінського ремонтного молодняку скоротилася на 22,9 %, корів – на 10 %, волів – на 35,9 %, овець – на 35,4 %, свиней – на 32,6 %; у Немирівському районі – на 50,7 %, Липовецькому – на 46,6 %. Комісія, що оцінювала стан тваринництва в окрузі, зафіксувала катастрофічну ситуацію у свинарстві, вівчарстві та відтворенні великої рогатої худоби [46, с.36].

За І.Г. Шульгою, наступним етапом «знищення» українського селянина в 1930-х роках стало відновлення обов'язкових державних хлібопоставок, встановлення штучно завищених і нереалістичних планів, а також активізація експорту зерна за кордон. Лише Вінницький округ мав здати до 1 грудня 1930 р. 12 млн пудів зерна, з яких 7 800 тис. пудів припадало на жито та пшеницю. Основну частину хлібозаготівлі забезпечували індивідуальні господарства – 6 241 тис. пудів [46, с.36].

Селяни та багато представників місцевої влади протистояли такій сваволі. У відповідь Вінницький окружний виконавчий комітет надіслав розпорядження всім районним виконкомам, в якому наголошувалося на

складнощах із хлібозаготівлею та закликалося зосередити всі зусилля на повному та своєчасному виконанні директив. Пропонувалося вилучати зерно з приватних млинів, розривати орендні договори через суд і обмежувати кожне господарство в можливості молоти не більше 15 пудів зерна. Ці заходи спричинили закриття пекарень у містах та нестачу хліба, а селяни почали ховати зерно. В іншому розпорядженні, адресованому головам РВК, радили звільняти голів, секретарів і членів сільрад, які повільно виконували хлібоздачу або «не стояли на радянській платформі» [69, с.16].

Учений зазначає, що Сталін і його оточення, прагнучи виконати п'ятирічний план за будь-яких обставин, не зважали на жодні перешкоди. Для забезпечення надходження коштів до державної скарбниці активно збільшували виробництво й продаж горілки, а на селян накладали важкі податки та примушували здавати хліб за контрактами. У 1931–1932 роках світові ціни на зерно різко знизилися, проте влада репресивними заходами примусово вилучала зерно у селян і продавала його за безцінь за кордон, щоб отримати валюту для закупівлі техніки. Уряд, установлюючи обов'язкові норми здачі хліба державі, нав'язував республікам і округам нереальні плани та вимагав їхнього обов'язкового виконання [46, с.37]. Учений зазначає, що світ ще не знав такого жорстокого свавілля та свідомого приниження гідності хлібороба, як те, що відбувалося в Україні у 1930-х роках. Позбавлений права на власне господарство й результат своєї праці, селянин утратив інтерес до землі, врожаю та до всього, що було дорогим його предкам – батькам, дідам і прадідам [54, с.65].

І.Г. Шульга детально описує „Закон про охорону соціалістичної власності”, ухвалений 7 серпня 1932 року та написаний особисто Сталіним. Згідно з цим законом, за привласнення колгоспного чи кооперативного майна передбачалося найсуворіше покарання – розстріл із конфіскацією всього майна. У народі цей документ отримав назву „Закон про п'ять колосків”. Відчуваючи злидні, колгоспники масово залишали села, шукаючи заробітку в містах і на будівництвах, намагаючись уникнути роботи в колгоспах.

Унаслідок цього частину врожаю 1932 року так і не було зібрано, а хлібозаготівлі проходили з надзвичайними труднощами. Уряд Української РСР ухвалював одну за одною постанови та інструкції, у яких рішуче зобов'язував радянські й партійні органи зробити все можливе для своєчасного наповнення державних зерносховищ. У постанові від 20 листопада 1932 року йшлося про те, що до одноосібних селян, які навмисно зривали виконання планів хлібозаготівлі та контрактації, слід застосовувати натуральні штрафи та встановлювати додаткові норми м'ясозаготівель – до півторарічного обсягу. В окремих районах дозволялося замінювати ці штрафи картоплею в межах річного плану. Обласним виконавчим комітетам надавалося право подвоювати розміри таких штрафів [46, с.38].

Учений зазначає, що командно-адміністративний підхід до управління економікою та масові репресії селян свідчили про відхід від ленінських принципів і методів соціалістичного будівництва. В'язниці були переповнені людьми, умови утримання не відповідали санітарним нормам, що призводило до поширення епідемій. На харчування одного в'язня виділялося лише 13 копійок на день, а якщо кількість ув'язнених перевищувала встановлену норму, частину з них повністю позбавляли продовольчого забезпечення [46, с.39].

І. Г. Шульга звертає увагу на те, що надзвичайні заходи застосовувалися не лише до куркулів, а й до середняків і навіть бідняків. Щодо керівних працівників, то дослідник, посилаючись на закриту постанову від 2 листопада 1932 року „Про поліпшення матеріально-побутових умов керівних районних робітників”, зазначає, що їхнє продовольче забезпечення було значно кращим. У загальний список районних керівників Вінницької області, які отримували централізоване постачання, було включено 4 233 особи, з яких 2 470 – члени їхніх родин. Для них встановлювалися такі норми індивідуального забезпечення: щодня – 800 г печеного хліба для керівника і 400 г для кожного члена родини; на місяць – 2 кг крупи, 1 кг макаронів, 2 кг риби, 1 кг цукру, 1 банка консервів, 0,5 літра олії, 1 кг сиру, 1 кг

кондитерських виробів; також 2 шматки простого мила і 1 шматок туалетного. Приблизно половину цих норм отримували члени родини. Крім того, планувалося забезпечення продуктами громадського харчування в закритих їдальнях. У всіх районах республіки встановлювалися однакові оклади: для голів районних виконавчих комітетів – 280 рублів на місяць, для їхніх заступників, завідувачів райземвідділів, фінвідділів та голів райпланів – 260 рублів, а для завідувачів райздороввідділів, відділів народної освіти та редакторів – 240 рублів на місяць [46, с.39].

І. Г. Шульга у своїй праці „Голод на Поділлі” звертає увагу на те, що подільські селяни протестували проти розкуркулювання та колективізації. Вчений відзначає, що лише в Тульчинській окрузі у березні 1930 року зафіксовано 147 селянських виступів, які були придушені силою зброї. Іноді селяни підпалювали хати представників місцевої влади та активних учасників конфіскації майна. Незважаючи на те, що ці акти протесту могли служити попередженням для влади, на них не звертали уваги.

Незважаючи на те, що радянська влада намагалася ліквідувати куркулів, виселяючи середняків та погрожуючи їм, це не дозволило протягом року змусити хліборобів вступити до колгоспів. І. Г. Шульга зазначає, що «Сталін, Молотов, Каганович розцінювали це як „куркульський саботаж”, і обидва уряди – центральний та республіканський – вирішили винищити годувальників країни голодом» [55, с.9].

Сучасні історики та публіцисти, досліджуючи трагедію 1933 року, часто вважають, що голодомор в Україні розпочався навесні 1933 р. Проте І. Г. Шульга, спираючись на опрацьовані архівні документи, спростовує це та визначає початок лиха на зиму – грудень–січень. З численних джерел відомо, що в окремих селах та на промислових підприємствах голод уже спостерігався з грудня 1932 р. [55, с.64].

На початку 1933 року голод значно загострився. І. Г. Шульга зазначає, що про те, як щодня голод поширювався на нові області та райони, за

наказом Сталіна не повідомляли ні посадові особи, ні засоби масової інформації.

Дослідник наголошує, що найсильніше під час голодомору страждали діти. Аналізуючи їхнє становище, він зосереджується на багатодітних родинях, дитячих будинках та будинках немовляти, процесі навчання в школах та на житті дітей-жебраків. «Діти, залишені без підтримки з боку Бога та держави, – пише дослідник, – гинули від голоду на материнських руках, на смітниках, на великих і малих залізничних станціях, під тинами, просто на дорозі, від рук людоїдів... Їхня загибель перевищує межі людського сприйняття, але це – частина нашої історії, яка не має білих плям. Завдання історика – заповнити ці прогалини правдою, без прикрас: що сталося, те сталося» [55, с.127-128]. Дослідник, проаналізувавши архівні документи, зазначає, що вже в березні 1932 року керівництво області було поінформоване про голодних і пухлих дітей. У деяких школах Поділля відвідуваність учнів впала до 50–75%. Як повідомляла обласна прокуратура, причиною цього була відсутність продуктів харчування як вдома, так і в школах. Були випадки, коли діти помирали прямо під час уроків [55, с.128].

Наркомат освіти УРСР із занепокоєнням зазначав, що дитячі інтернати в районах, які не виконали план хлібозаготівель, були позбавлені постачання хлібом та продуктами для гарячих сніданків [22, с.101]. Це спричинило критичну ситуацію з забезпеченням, особливо для дитячих інтернатів, які не мали жодних запасів. Діти були змушені тікати, що призводило до зростання безпритульності та виникнення інших небажаних наслідків [22, с.103].

Проводячи дослідження, Ілля Гаврилович зазначає, що з очевидних причин першими у важке становище потрапили багатодітні родини Поділля. Він наводить такий приклад: у родині Зубка Якова з села Сальник із шести дітей троє відвідували школу і виживали завдяки гарячим сніданкам, тоді як решта дітей страждали від голоду і чекали смерті. Усе майно в господарстві було продано. Згодом зарізали корову і коня, за що господаря засудили до восьми років ув'язнення. Як зазначалося в доповідній записці зі

Станіславського району: «У селі Носківці зареєстрована сім'я колгоспника-бідняка Притуляка з дев'яти осіб, сім із яких страждають від голоду. Сім'я відпрацювала в колгоспі триста трудоднів» [56, с.87]. На думку вченого, подібних документальних свідчень було чимало.

Важке становище панувало не лише в багатодітних родинах. На початку року в двадцяти селах Калиновського району від голоду загинуло сімдесят дітей. Матері, самі виснажені голодом, із останніх сил намагалися врятувати свої сім'ї, звертаючись до активістів та представників місцевої влади з проханням залишити хоча би жменьку зерна для голодних дітей. Вони відкрито розповідали про свої страждання та смертельну загрозу для дітей. Коли ж бачилася безпорадність і відсутність допомоги, матері нападали на колгоспні амбари, їдальні громадського харчування, склади «заготзерна» та винокурні, забираючи зерно та продукти, для порятунку власних дітей [55, с.139].

Документи, виявлені І. Г. Шульгою, свідчать, що з кожним днем зростала кількість покинутих або підкинутих немовлят. За даними Вінницького обкому партії, у березні за чотирнадцять днів у Бердичеві підкинули вісімнадцять немовлят, у Вінниці їх було тринадцять, у Жмеринці одинадцять немовлят, у Козятині – вісімнадцять дітей. У перші дні травня у Вінниці міліція підбрала двадцять немовлят, а ще у дев'яти населених пунктах було знайдено триста чотири [53, с.71].

Аналізуючи архівні документи, І. Шульга робить висновок, що на кінець квітня 1933 року в тридцяти трьох районах Вінницької області в офіційних документах було зафіксовано 106 698 виснажених і пухлих людей. Насправді їх кількість була значно більшою, про що свідчать дані багатьох сільрад, що зберігаються у фондах Вінницького державного обласного архіву. Проте книги реєстрації смертей за 1932–1933 роки дійшли до нас лише з трьох сільських рад. Решта були вилучені за рішенням Вінницької міськради від 25 квітня 1934 року, у якому зазначалося: «Негайно відберіть

книжки ЗАГСу про реєстрацію смертності за 1932–1933 рр. і надішліть їх до спецчастини міськради». Імовірно, ці документи пізніше були знищені.

У розпал голодомору почастишали випадки людодства. На Вінниччині з січня до середини червня 1933 року зафіксовано сімдесят один такий випадок. Тривожні розмови батьків передавалися дітям, тому їх не випускали гуляти ні вдень, ні ввечері, постійно стежили за ними. Проте врятувати дітей було надзвичайно складно – багато хто зник безслідно [55, с.132].

В архівах збереглися листи від школярів, які зверталися по допомогу до голів колгоспів та сільських рад. І. Г. Шульга наводить приклади таких звернень. Один із них написав учень сьомого класу Сальницької школи М. Свергун. У своєму листі він повідомляв голові сільради: його батько помер від голоду, мати тяжко хвора й опухла, а вдома залишилося ще троє маленьких дітей, що також пухнуть від голоду. Хлопець просив допомоги, зазначаючи, що тепер він – «голова двору», і обіцяв разом із матір'ю вступити до колгоспу та сумлінно працювати, аби прогодувати сім'ю. На жаль, ні він, ні його мати так і не отримали допомоги [55, с.138].

Хіба може бути щось жахливіше за дітей-жебраків? За документами, опрацьованими й опублікованими І. Г. Шульгою, тисячі осиротілих дітей блукали селами – поодинці або невеликими групами. Деякі з них помирили просто на дорогах, інші намагалися дістатися до міст чи залізничних станцій, де жебракували, шукаючи порятунку. Як зазначає І. Г. Шульга, окремі факти свідчать про те, що голодні діти, намагаючись вижити, шукали їжу будь-якими способами – навіть шляхом крадіжок. У документах містяться численні повідомлення про викрадення продуктів із льохів, городів, полів та господарських приміщень. У деяких селах місцеві мешканці вдавалися до самосуду над спійманими підлітками. Обласний прокурор повідомляв: «Самосуди набувають звірячого характеру, іноді дітей закопують навіть живими» [55, с.138]. У самосудних розправах часто брали участь і представники місцевого сільського активу. Бували випадки, коли за крадіжку дітей заарештовували та відправляли до в'язниці. В одному з актів інспектора

НКВС зазначалося, що у Могилів-Подільській в'язниці утримувалося 639 осіб, серед яких було 24 дитини. Неповнолітніх тримали разом із дорослими, без жодних полегшених умов [55, с.138–139].

І. Г. Шульга наводить дані про масштаби безпритульності в окремих районах і селах Вінниччини. Зокрема, у березні 1933 року з Калинівки повідомляли, що в селах з'явилася велика кількість безпритульних дітей. У селі Сальнику їх налічувалося 20, у Човновицях – 10, у Довгайлівці – 11. Загалом у Плисківському районі станом на 30 липня 1933 року було зафіксовано 459 дітей, які залишилися без батьків. На залізничних станціях можна було побачити виснажених і брудних дітей, які блукали перонами та благали подорожніх дати їм щось поїсти. У містах Вінниця, Жмеринка та Козятин щодня знаходили десятки мертвих дітей. Так, на початку червня 1933 року на станції Козятин було виявлено тіла 15 дітей. У документі зазначалося: «Як установлено лікарем, смерть настала від голоду» [56, с.89]. На станції Козятин міліція лише за червень затримала 307, а в липні – уже 1340 голодних безпритульних дітей. Подібна ситуація спостерігалася й на інших великих та малих станціях – у Жмеринці, Вапнярці та інших населених пунктах. Найбільше дітей прибувало до Козятина з Уманського, Жашківського та Буцького районів, що нині входять до Вінницької та Черкаської областей [56, с.89].

Як встановив дослідник, у вкрай тяжкому становищі перебували також лікарні та дитячі оздоровчі установи. Так, у Вінницькому будинку немовлят, розрахованому лише на 30 місць, у середині квітня 1933 року утримувалося 95 дітей – у три з половиною рази більше від норми. Інспектор обласного відділу охорони здоров'я Вороніна зазначала у звіті: «Через надзвичайну тісноту діти змушені лежати по троє на одному ліжку. Здорові перебувають разом із хворими, тому щодня хтось помирає» [56, с.89].

У Латинському, Іллінецькому, Немирівському, Вороновицькому та ряді інших районів кількість круглих сиріт стрімко зростала: якщо в січні їх налічувалося 109, то в березні – уже 217, у квітні – 542, а в червні – 1196.

Загалом у двадцяти восьми районах області станом на 1 червня на обліку у відділах охорони здоров'я перебувало 3939 безпритульних дітей дошкільного віку. Їх розподіляли до дитячих будинків, тимчасових притулків та сільських дитячих садків. Проте навіть там умови для лікування та відновлення виснажених голодом дітей залишалися вкрай поганими. Дітям видавали лише по 30–40 грамів хліба на день. Через нестачу харчів у дитячих будинках, особливо там, де було багато немовлят, рівень смертності був надзвичайно високим. Наприклад, у Немирівській дитячій колонії за 2,5 місяці померло 162 дитини, що становило 25% від загальної кількості вихованців.

На жаль, не скрізь цю важливу справу виконували належним чином. Так, у Гайсинському районі на індивідуальне опікування взяли 480 дітей, але умови їхнього життя залишалися дуже важкими. У селі Гунці безпритульні діти мешкали в конюшні, а у Зятьківцях – у клуні. Комісія відзначала, що діти були голі, вкриті вошами та голодні. У патронаті Гніванського бурякорадгоспу дітям зовсім не забезпечували догляд, тому вони блукали селами, займалися дрібними крадіжками та жебракуванням [56, с.89].

І. Г. Шульга зазначає, що у 1933 році студенти вищих та середніх спеціальних навчальних закладів навчалися за надзвичайно важких умов. За півтора місяці до завершення навчального року технікуми та рабфаки залишили значну кількість студентів: у Проскурові – 160, у Тульчині – 153, а у Вінниці – 200 осіб. Головною причиною масового відсіву студентів було надзвичайно погане харчування. Юнакам і дівчатам призначали пайок у 400 грамів хліба на день, проте навіть його видавали дуже нерегулярно. Іноді траплялося, що голодні люди нападали на студентів, забираючи їхні мізерні пайки.

Отже, розглядаючи лише один регіон – Поділля, Ілля Гаврилович на підставі опрацьованих джерел зазначає: «Лише на Поділлі у 1932–1933 роках померло 1 669 564 осіб, з них понад 200 тисяч – діти» [56, с.89]. І. Г. Шульга вважає головним винуватцем беззаконня, що панувало в Україні в 1930-х роках, Сталіна. При цьому він підкреслює: «У нього була потужна команда

помічників, які без суду та причин арештовували, катували, розстрілювали, висилали на заслання; вони всіляко знущалися над селянами. Відповідальність за ці злочини повинні нести і вони – якщо не фізично, то хоча б морально» [46, с.38].

Отже, І. Г. Шульга став одним із перших в Україні, хто почав систематично досліджувати голодомори початку та середини ХХ століття. Початок його наукової роботи в цій сфері датується 1989 роком. У своїх працях він довів, що причини голоду 1932–1933 років були пов’язані як із злочинними діями вищого державного керівництва, так і з протиправними діями місцевої влади. Початок голодомору на Поділлі, за даними дослідника, варто відносити не до весни 1933 року, а до грудня 1932 – січня 1933 років. Внаслідок цих голодоморів на Поділлі загинуло до двох мільйонів людей, при цьому особливо тяжкі страждання випали на дітей. Дослідження голодоморів стало для І. Г. Шульги своєрідним підсумком його життєвої праці і звітом перед Україною.

3.3. Використання праць І.Г.Шульги на уроках історії

Ілля Гаврилович Шульга є одним із провідних дослідників українського голодомору та соціально-економічних проблем 1930-х років. Його праці містять унікальні архівні матеріали, документи, листи та статистичні дані, що дозволяють учням глибше усвідомити масштаби трагедій того часу, а також соціальні та моральні наслідки, які вони спричинили. Використання наукових досліджень І.Г. Шульги у навчальному процесі дозволяє вчителям:

1. **Формувати критичне мислення** учнів. Завдяки роботі з архівними документами, листами школярів та дорослих, матеріалами про безпритульних дітей та смертність у закладах, учні вчаться аналізувати джерела, робити власні висновки та співставляти факти з офіційною пропагандою того часу.

2. **Візуалізувати історичні події.** Дані, наведені Шульгою, дозволяють створювати наочні матеріали: графіки смертності, карти голодомору, таблиці чисельності безпритульних дітей та студентів, які залишили навчальні заклади через голод. Це робить уроки більш наочними та зрозумілими для учнів.

3. **Розвивати емпатію та моральну свідомість.** Листи дітей, опубліковані Шульгою, оповіді про страждання населення та виснажених студентів створюють емоційний зв'язок між історичними фактами та сучасними учнями, допомагають усвідомити масштаб людських втрат і трагедій.

4. **Інтегрувати міжпредметні зв'язки.** Використовуючи статистичні дані, наведені у працях Шульги, можна поєднувати історію з математикою (аналіз числових даних), літературою (робота з листами та спогадами), географією (вивчення регіонів Поділля, Черкащини та Вінниччини).

5. **Підтримувати науковий підхід до навчання.** Праці Шульги демонструють учням методи історичного дослідження: збір архівних документів, обробку статистичних даних, критичне оцінювання джерел, аналіз причинно-наслідкових зв'язків. Це сприяє формуванню компетентностей, необхідних для подальшої академічної роботи.

Конспект уроку історії

Тема: Голодомор 1932–1933 рр. на Поділлі: причини, наслідки та уроки історії

Мета уроку:

- Ознайомити учнів із дослідженнями І.Г. Шульги про голодомор;
- Розвивати вміння аналізувати історичні джерела, статистику та документальні матеріали;

- Формувати критичне мислення та емпатію до постраждалих;
- Показати соціальні, демографічні та моральні наслідки голодомору.

Тип уроку: комбінований (урок засвоєння нового матеріалу + робота з джерелами)

Обладнання:

- Таблиці та графіки із статистики Шульги;
- Фрагменти листів дітей до органів влади;
- Карта Поділля;
- Робочі зошити для виконання завдань;
- Проектор/дошка для демонстрації документів.

Хід уроку

1. Організаційний момент (5 хв.)

- Привітання учнів, перевірка готовності до уроку.
- Коротке мотиваційне вступне слово: «Сьогодні ми ознайомимося з однією з найтрагічніших сторінок нашої історії – голодомором 1932–1933 рр., використовуючи унікальні дослідження Іллі Гавриловича Шульги».

2. Актуалізація опорних знань (5 хв.)

- Питання для учнів:
 - Що ви знаєте про причини голоду в Україні в 1930-х роках?
 - Які соціальні наслідки він мав для населення, особливо для дітей?

3. Вивчення нового матеріалу (20 хв.)

- **Лекційна частина з демонстрацією матеріалів Шульги:**
 - Початок голоду на Поділлі: грудень 1932 – січень 1933 рр.

- Масштаби трагедії: загибель до 2 млн осіб, серед яких понад 200 тис. дітей [Шульга, 129, с.89].
- Наслідки для дітей: безпритульні діти, високий рівень смертності в дитячих закладах, письмові звернення до органів влади.
- Умови навчання студентів у технікумах та рабфаках: нестача їжі, відсутність догляду, масовий відсів.
- Роль влади та відповідальність за голодомор, висновки Шульги про дії Сталіна та місцевих органів [Шульга, 104, с.38].
- **Демонстрація таблиць і графіків** (наприклад, таблиці з кількістю безпритульних дітей та смертності у дитячих закладах).

4. Робота з історичними джерелами (15 хв.)

- **Завдання 1:** Аналіз листів дітей до сілрад (фрагменти з праць Шульги)
 - Визначити проблеми, емоції та реакцію влади.
- **Завдання 2:** Аналіз статистичних даних у таблиці
 - Скласти графік смертності дітей у різних районах Поділля.
 - Висловити припущення, чому в деяких районах смертність була вищою.
- **Завдання 3 (групове обговорення):**
 - Хто, на думку Шульги, винен у голодоморі?
 - Яка моральна відповідальність влади?

5. Узагальнення та підбиття підсумків (5 хв.)

- Учитель робить висновки:
 - Голодомор був штучним і мав політичні причини;
 - Праці Шульги дають нам унікальні архівні свідчення про трагедію;

- Вивчення цих матеріалів допомагає усвідомити соціальні, моральні та демографічні наслідки.

6. Домашнє завдання

- Написати короткий щоденниковий запис від імені дитини 1933 р., використовуючи факти з праць Шульги.
- Підготувати невеликий аналіз таблиці смертності та безпритульних дітей із вивченням причин.

7. Рефлексія (3 хв.)

- Коротке обговорення: «Що нового ви дізналися? Які емоції викликають матеріали Шульги?»

Висновки

Наукова та педагогічна діяльність І.Г. Шульги свідчить, що він належить до покоління українських істориків, які зберегли найкращі традиції вітчизняної історіографії. Шульга був вченим із широким колом інтересів та енциклопедичними знаннями, працював над створенням узагальненого курсу історії України від давніх часів до сучасності, охоплюючи майже всі аспекти історії українського народу.

У ході вивчення І.Г. Шульги як історика України було проаналізовано його біографію, наукову та педагогічну діяльність, а також визначено його роль у розвитку вітчизняної історичної науки.

У житті історика можна виділити три ключові етапи, що визначаються головними напрямками його наукової діяльності. Перший етап охоплює формування світогляду та початок наукових досліджень. На підставі проведеного дослідження можна зробити висновок, що напрямки наукових пошуків та принципи роботи І.Г. Шульги сформувалися під впливом викладачів Львівського університету І. Крип'якевича та М. Кордуби. Подальше навчання в аспірантурі при Інституті історії АН УРСР завершило формування його як науковця.

Другий етап його діяльності пов'язаний із роботою в Ужгородському університеті та обійманням посади завідувача кафедри історії СРСР. У цей час І.Г. Шульга активно займається ґрунтовними дослідженнями історії України наприкінці епохи феодалізму. Головною увагою вченого були питання розвитку міст, промисловості та торгівлі на Закарпатті наприкінці XVIII – на початку XIX століття, історія селянських рухів у цьому регіоні в той же період, а також дослідження соціально-економічних і культурних зв'язків між різними частинами України, Угорщиною, Румунією, Молдовою, Вірменією.

Третій етап наукової діяльності І.Г. Шульги пов'язаний із його роботою у Вінницькому державному педагогічному інституті ім. М. Островського. Під час перебування у Вінниці основна увага вченого

зосереджувалася на трьох напрямках: 1) подальше вивчення історії Закарпаття; 2) наукові дослідження в галузі поділезнавства; 3) дослідження історії голодоморів в Україні.

Як історик І.Г. Шульга формувався в умовах складної суспільно-політичної ситуації сталінської та післясталінської епох в Україні. Його життя припало на часи тоталітаризму, коли спостерігався сильний тиск на духовну сферу, пониження ролі наукової інтелігенції та переслідування національно-культурних рухів. Це призвело до панування партійного підходу в історичній науці, перебільшеного застосування класової методології, нехтування об'єктивністю та знецінення принципів історизму й ціннісного підходу. З іншого боку, його життя охоплює період відновлення незалежності України, коли історичні процеси супроводжувалися щирим бажанням розкрити справжню суть української історії. Проте це прагнення часто супроводжувалося недостатніми знаннями з історії, ігноруванням необхідності спиратися на науково перевірені джерела та архівні матеріали і нехтуванням конкретними історичними фактами.

Наприкінці 1980-х років І.Г. Шульга зосередився на вивченні голодоморів в Україні. У його працях особливу увагу приділено передумовам, причинам та наслідкам цих трагедій. Історик дійшов висновку, що голод 1932–1933 рр. був наслідком як злочинних дій вищого керівництва держави, так і місцевих органів влади. Початок голодомору на Поділлі, за його дослідженнями, слід переносити з весни 1933 р. на грудень 1932 – січень 1933 рр. Лише на Поділлі через голодомор загинуло до двох мільйонів людей, при цьому найбільше під час цих подій постраждали діти.

І.Г. Шульга став першим українським науковцем, який на основі архівних матеріалів здійснив дослідження голодомору 1946–1947 рр. на Поділлі.

Праці І.Г. Шульги та його історико-наукова спадщина відіграли значну роль у розвитку української історичної науки. Вони були спрямовані на створення системного викладу достовірних знань про історію українського

народу в умовах тієї суспільно-політичної ситуації, яка панувала в Україні в 1950–1990-х роках.

Список використаних джерел та літератури

1. Довідка про роботу в Криворізьському зернорадгоспі від 8 серпня 1941 р. *ДАВО* (Державний архів Вінницької області). Особовий фонд Іллі Гавриловича Шульги. Р-6070. Оп. 1. Спр. 1. Арк.1.
2. Витяги із наказів по Кантському райземвідділу про призначення та звільнення з посади завідуючого Чондалінського зооветтехнікуму та довідка про роботу в колгоспі „Красний мілентан” Кантського району Фрунзенської області. 10 вересня 1941 р. - 3 жовтня 1943 р. *ДАВО*. Ф. Р-6070. Оп. 1. Спр. 2 . Арк.3.
3. Свідоцтво про звільнення від військової служби від 29 грудня 1944 р. *ДАВО*. Ф. Р-6070. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 3.
4. Довідка та характеристика про роботу Шульги на посаді вчителя історії в вечірній школі робітничої молоді та музучилищі станції Львів. 20 листопада 1945 р. - 17 липня 1950 р. *ДАВО*. Ф. Р-6070. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 4.
5. Автобіографія. *ДАВО*. Ф. Р-6070. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1.
6. Витяг з протоколу засідання Вченої ради інституту історії АН УРСР про присвоєння вченого ступеня кандидата історичних наук. *ДАВО*. Ф. Р-6070. Оп. 1. Спр. 15. Арк.1.
7. Рекомендація на посаду викладача історії СРСР і УРСР в вищі учбові заклади від 1 жовтня 1954 р. *ДАВО*. Ф.Р-6070. Оп.1. Спр. 16 1 Арк.1.
8. Профспілковий квиток та пенсійне посвідчення за 1984, 1992 рр. *ДАВО*. Ф. Р-6070. Оп. 1. Спр. 30. Арк.2.
9. Почесна Грамота Шпиківського РККП України та райвиконкому за організацію роботи студентів на сільськогосподарських роботах за 1961 р. *ДАВО*. Ф. Р-6070. Оп. 1. Спр. 32. Арк.1.
10. Витяг з протоколу ВАК про затвердження І.Г. Шульги у вченому ступені доцента кафедри історії СРСР Ужгородського університету від 17 вересня 1958 р. *ДАВО*. Ф. Р-6070. Оп. 1. Спр. 36. Арк.1.
11. Стаття „ Актуальні проблеми історії і їх вивчення на уроках історії” /рукопис/ 1985 р. *ДАВО*. Ф. Р-6070. Оп. 1. Спр. 119. Арк.4.

12. Стаття „Лекція як засіб передачі наукової інформації” /рукопис/. 1986 р. ДАВО. Ф. Р-6070. Оп. 1. Спр. 127. Арк.4.
13. Проект книги про Шульгу, яка має вийти у Франції. 1994 р. ДАВО. Ф. Р-6070. Оп. 1. Спр. 141. Арк.8.
14. Божук А. Зустріч з Чехословацькими вченими. *Закарпатська правда*. 1959. 18 грудня.
15. Буловацкий М., Довбенко В. Награды неутомимым: [Правление Всесоюзного общества „Знание” наградило группу членов обласной организации, в том числе И.Г. Шульгу]. *Закарпатская правда*. 1965. 16 ноября.
16. Бушин М.І. З любов'ю і вдячністю. *Україна була його любов'ю. Спогади про Іллю Шульгу*. Вінниця: О. Власюк, 2003. С. 7-16.
17. Бушин М.І. Професор Ілля Гаврилович Шульга – людина, вчений, краєзнавець. *Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип. 4. Історичні науки*. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. С. 31 – 37.
18. Бушин М.І. Черкаський край в особах 1941 - 2001. Лисянщина. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. 352 с.
19. Вегеш М.М., Горватенко Л.В. Вчитель і учень: (Ілля Шульга і Володимир Задорожній): історичні нариси. *Ужгородський державний університет*. Історичний факультет, відповідальний за випуск М.В. Олашен. Ужгород, 1988. 26 с.
20. Веселова О.М. Висвітлення голоду 1932-1933 рр. у збірниках документів і матеріалів. *Український історичний журнал*. 2003. № 5. С. 101.
21. Висока нагорода: Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14 січня 1967 р. Орденом „Знак Пошани” нагороджено І.Г. Шульгу, доктора історичних наук завідувача кафедри історії СРСР Ужгородського державного університету. *Закарпатська правда*. 1967. 19 січня.
22. Голод на Україні (1932 – 1933 рр.): Документи та Матеріали / Передмова В.І. Марочко, В.Є.Шаталіної. *Український історичний журнал*. 1989. № 8. С.101.

23. Гранчак І., Штенберг Я. Важливе дослідження. *Закарпатська правда*. 1965. 7 жовтня
24. Гуржій І.О. / Рец. Шульга І.Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII - першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 1966. № 3. С. 142-144.
25. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його львівською школою за радянських часів. *Український історик*. 1996. № 4. С. 88-142.
26. Довгенько Р. „Брате мій”. *Радянська верховина*. 1971. 8 квітня.
27. Довідник Ужгородського державного університету. Ужгород: Видавництво „Карпати”, 1970. 39 с.
28. Дядиченко В.А., Шекера І.М. / Рец. на Шульга І.Г. Соціал-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1963. № 5. С. 142-144.
29. Задворний В. Він живе, бо ми пам’ятаємо про нього. *Шульга І.Г. Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства 1920-1932 рр.* Вінниця: ВАТ „Віноблдрукарня”, 1997. 223 с. С. 3-6.
30. Задорожній В.Є. д.і.н., професор. *Вінницька правда*. 5 червня 2003.
31. Задорожній В., Вегеш М., Олашен М. Ілля Шульга. *Педагоги - науковці*. Частина друга. Ужгород, 2000. С. 140 - 142.
32. Задорожній В.Є., Мазурок О.С., Шульга І.Г. З історії економічних і культурних зв’язків західноукраїнських земель із Правобережною, Лівобережною Україною і Росією в XIX ст. *Історичні дослідження. Вітчизняна історія*. К.: Наукова думка, 1990. Вип. 16. С. 34-39.
33. Ілля Гаврилович Шульга. Бібліографічний покажчик. Вінниця, 1991. 22 с
34. Ілько В.І. д.і.н., професор. *Вінницька правда*. 5 червня 2003.
35. Історіографія історії Української РСР. І.С. Хмель та ін. / Ред. І.С. Хмель та ін. К.: Наукова думка, 1986. 555 с.
36. Калитко С. Гарна людина, талановитий вчений. Україна була його любов’ю... Спогади про Іллю Шульгу. Вінниця: О. Власюк, 2003. С. 46-52.

37. Ковач А. У вінок слави опришків. *Дукля* (Пряшів, ЧССР). 1972.- № 2. С. 70-73.
38. Кудраш Ю. Література. *Дружно вперед* (Пряшів ЧССР). 1972. № 5. С. 72-73.
39. Лелекач М.М., Ілько В.І. Цінна праця з історії Закарпаття XVIII ст. *Наукові записки. УжДУ. Ужгород*, 1963. Т. 50: Питання новітньої історії Чехословаччини і Румунії. С. 168-173.
40. Лісовий П. Повість про опришків. *Закарпатська правда*. 1971. 28 грудня.
41. Мазурок О.С. д.і.н., професор. *Вінницька правда*. 5 червня 2003.
42. Непийвода А. Село, а в ньому люди. *Вінницька правда*. 1980. 18 травня.
43. Паламарчук П. Історія була його душею. *Вінниччина*. 1994. 10 грудня.
44. Про присвоєння професору Шульзі І.Г. почесного звання заслуженого працівника вищої школи Української РСР: Указ Президії Верховної Ради УРСР. *Вінницька правда*. 1981. 23 серпня.
45. Стеблій Ф.И. К вопросу о движении опришков в Восточной Галиции и на Буковине в конце XVIII – первой половине XIX в. и его характер. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. Кишенев: Картэ Молдовеняскэ, 1966. С. 584-596.
46. „33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал” / Упоряд.: Коваленко Л.Б., Маняк В.А. К.: Рад. письменник, 1991. 584 с.
47. Троян М. Професор – комуніст. *Радянський студент*. 1971. 3 вересня.
48. Фідчунова М. Герої книжки – землероби. *Радянська Україна*. 1980. 10 червня.
49. Хоменко Б. Яскрава особистість. *Україна була його любов'ю. Спогади про Шульгу*. Вінниця: О. Власюк, 2003. С. 98-103.

50. Часто П.В. З минулого беремо вогонь. *Закарпатська правда*. 1971. 3 серпня.
51. Чернець В. Усім нашим життям . *Комунар*. 1981. 28 лютого.
52. Шульга І.Г. Викладання історії на рівень нових знань. *Закарпатська правда*. 1959. 25 серпня.
53. Шульга І.Г. Внешняя торговля России через украинские сухопутные таможи в конце XVIII – начале XIX веков. *Вопросы истории СССР*. 1984. Вып. 59. С. 105-121.
54. Шульга І.Г. Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства 1920-1932 рр. Вінниця: ВАТ „Віноблдрукарня”, 1997. 223 с.
55. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. Вінниця: „Континент - ПРИМ”, 1993. 224 с.
56. Шульга І.Г. Діти голодомору (На архівних матеріалах Поділля) . *Київ*. 1993. № 3. С. 87-90.
57. Шульга І.Г. Люди з легенд: Прочитайте цю книгу / Рец на Грабовецький В.В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVII–XIX ст. *Закарпатська правда*. 1966. 21 серпня.
58. Шульга І.Г. Микола I у Вінниці. *Тези доповідей десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця. 1991. С. 42.
59. Шульга І.Г. Молодь на славні діла (Про участь студентів УжДУ в сільськогосподарських роботах). *Закарпатська правда*. 1956. 18 вересня.
60. Шульга І.Г. Ніжин – важливий промисловий і торгівельний центр Лівобережної України другої половини XVIII ст. *Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей*. Чернігів, 1988. Вип.2. С. 62-63.
61. Шульга І.Г., Пальок. В.В. / Рец. на Апанович О. М. Збройні сили України. *Український історичний журнал*. 1969. № 9. С. 140-147.

62. Шульга І.Г. Поділля в складі Українського внутрішнього ринку в першій половині ХІХ ст. *Тези доповідей дванадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця, 1993. С. 27-28.

63. Шульга І.Г. Пристосування козацьких господарств України до потреб ринку. *Тези доповідей 4-х Всеукраїнських історичних читань українська-козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. Черкаси, 1992. С. 21-24.

64. Шульга І.Г. Развитие товарного производства и торговли на Левобережной Украине во второй половине XVIII века. Автореф. дис. канд. ист. Наук: 07.00.02 - история СССР / АН УССР. Институт истории. К., 1954. 16 с.

65. Шульга І.Г. Розвиток поміщицького товарного землеробства на Лівобережній Україні в 2-й пол. ХVІІІ ст. *Наукові записки АН УРСР Інститут історії*. К., 1957. Т.9. С. 314-327.

66. Шульга І.Г. Соратник В.П. Затонського. *Тези доповіді наукової конференції „Видатний партійний і державний діяч В.П. Затонський: (До 100-річчя від дня народження)”* Кам'янець-Подільський, 1988. С.12-14.

67. Шульга І.Г. Социально-экономические отношения и классовая борьба на Закарпатской Украине в период разложения и кризиса феодально-крепостнического строя (Вторая половина XVIII- первая половина XIX вв.): Автореф. Дис. д-ра ист. Наук: 07.00.02 - история СССР /АН УССР. Отделение экономики, истории, философии и права. К.: 1965. 38 с.

68. Шульга І.Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині ХVІІІст.: Наук. моногр. Ужгород, 1962. 181 с.

69. Шульга І.Г. 33-й: голод. Неоплатний борг Хліборобам...*Персонал*. 2002. № 10. С. 12-22.

70. Шульга І.Г. Український Чапаєв: [Про життя і діяльність І.М.Чебана героя громадянської війни, борця за встановлення радянської влади на Поділлі і в Молдавії]. *Вінницька правда*. 1989. 8 січня.

71. Шульга И.Г. Улучшить преподавание истории в школе. *Советское Закарпатье*. 1956. 25 августа.

72. Шульга Ілля Гаврилович. *Учені вузів Української РСР: Довідник*. К., 1968. С. 484.

73. Шульга Я.Д. Плідно прожиті роки. *Україна була його любов'ю. Спогади про Шульгу*. Вінниця: О.Власюк, 2003. С. 106-109.

74. Щербатюк В.М., Березовський О.М., Беззубець О.В. Думки його завжди линули до рідного краю. *Україна була його любов'ю. Спогади про Шульгу*. Вінниця: О. Власюк, 2003. С. 110-112.